

המאמר בוחן שתי תקנות שהתקינה הרבנות הראשית בשנת תש"ד-1944 על רקע המציאות הכלכלית בחברה היהודית בתקופת המנדט: האחת היא הטלת חובת מזונות מן הדין על האב לטובת ילדיו הקטנים, והאחרת היא העלאת סכום הכתובה לסך של חמישים לירות ארץ-ישראליות. מאמרנו מנתח את דברי החקיקה החדשים של הרבנות הראשית בתחום הכלכלי ואת שינוי הדין המהותי הטמון בהם, וזאת תוך כדי בחינת הזיקה ההדוקה בין התקנות לבין ההוויה הכלכלית-חברתית בתקופתן, בעיקר של נשים שנישואיהן התפרקו. נעמוד מתוך כך על הכלים שניתנו בידי המוסדות המשפטיים להתמודד עם אתגרי הזמן, על המטרות המשפטיות והחברתיות שהיו לתקנות, ומתוך כל אלו – על ההשלכות ארוכות הטווח שלהן עד ימינו.

מתוך הניתוח הפרטני של התקנות הנדונות נבקש להאיר היבטים הנוגעים למפגש בין המשפט לחברה ובין מערכות נורמטיביות שונות. בענייננו, ההלכה מגיבה לאתגר כלכלי-חברתי-משפטי: פער כלכלי, הנוצר בגלל סיטואציה חברתית (קשיים תעסוקתיים של נשים גרושות ומצוקה כלכלית של משפחות יחידיניות), ואשר מקבל את כוחו מטיבו של ההסדר המשפטי, שממזג בצורה מלאה או מלאכותית שתי מערכות נורמטיביות – הדין הדתי ומערכת המשפט המנדטורית. התקנות הנדונות במאמר מבקשות לתת מענה לקושי, אם באמצעות הרחבת המסגרת הכלכלית של ההגנה על האישה (תוספת כתובה) ואם באמצעות העצמת החיוב המשפטי של האב לילדיו (מזונות ילדים).

אלא שלא היה בכך כדי לתת מענה שלם, ובשנים שלאחר מכן, לאחר הקמת מדינת ישראל, התעורר צורך במענה נוסף. בנקודה זו התפצלה דרכו של המשפט הישראלי, בהשפעת הפער ביחסו של המשפט הישראלי לשני התחומים שבהם עסקו התקנות: יחסי ממון ומזונות. וכך, בעוד שהתקנה האחת נעשתה כמעט בלתי רלוונטית למציאות העכשווית (תקנת הכתובה), האחרת (תקנת המזונות) נותרה בתוקפה. אלא שגם היא לא שקטה על שמריה,

* פרופ' (אמריטוס) אלימלך וסטרייך, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב; פרופ' אבישלוּם וסטרייך, המרכז האקדמי למשפט ולעסקים, רמת גן; מכון שלום הרטמן, ירושלים. מחקר זה נמתך בידי הקרן הלאומית למדע מס' 922/16. כמו כן הסתייענו בתמיכתו של מרכז ברג למשפט והיסטוריה. תודתנו למערכת כתב העת משפט, חברה ותרבות, לעורך המשנה, מטר בן ישי, ולחברי המערכת, דן פינטו, עילאי כהן וגל ליפסקר, ולקורא האנונימי מטעמה על ההערות הנוקבות, המעמיקות והיסודיות. כן תודתנו לעוזר המחקר מר אריאל אופק, וכן לאלישע חן על עצותיו המועילות, שתרמו רבות למאמר. ההדגשות המופיעות בציטוטים, פיסוקם והוספות המובאות בהם בסוגריים מרובעים הם שלנו, אלא אם נאמר אחרת.

ופרשנות מהפכנית שלה בבית המשפט העליון מן השנים האחרונות חידשה והתאימה אותה למציאות המשתנה.

מתוך דיון זה נבקש להצביע על נקודות דמיון ושוני בין המציאות שעימה התמודדה הרבנות הראשית בתקופת המנדט לבין הדין כן זמננו בנוגע לתקנה זו: מציאות חברתית-משפטית שונה, ובמידה רבה הפוכה, ואף על פי כן – כזו המתאפיינת בתהליכים דומים: ניצול עמדות כוח כלכליות-חברתיות-משפטיות מחד גיסא ושילובו של "שחקן חיצוני" חיצוני המשפיע על עיצובה של המערכת ההלכתית – בית המשפט האזרחי – מאידך גיסא.

מבוא

מחקר זה יבחן שתי תקנות שהתקינה הרבנות הראשית (להלן: הרה"ר) בשנת תש"ד-1944 על רקע המציאות הכלכלית בחברה היהודית בתקופת המנדט. תקנה אחת הטילה חובת מזונות מן הדין על האב לטובת ילדיו הקטנים עד גיל חמש עשרה, לאור זאת שלפי המשפט העברי חיובו של האב מן הדין הצטמצם עד גיל שש בלבד. התקנה האחרת העלתה את סכום הכתובה לסך של חמישים לירות ארץ-ישראליות (להלן: לא"י). הכתובה היא מסמך שנחתם בידי האיש בנישואין ועיקרו התחייבויות כלכליות של האיש לאשתו, ובראשן התחייבות לשלם סכום כסף מסוים בעת פירוק קשר הנישואין. בתקנת הרבנות הראשית נקבע רף מינימום להתחייבותו של הבעל.

ננתח במחקרנו את דברי החקיקה החדשים של הרה"ר בתחום הכלכלי ואת שינוי הדין המהותי הטמון בהם, וזאת תוך כדי בחינת הזיקה ההדוקה בין התקנות לבין ההווה הכלכלית-חברתית בתקופתן, בעיקר של נשים שנישואיהן התפרקו. נעמוד מתוך כך על הכלים שניתנו בידי המוסדות המשפטיים להתמודד עם אתגרי הזמן, על המטרות המשפטיות והחברתיות שהיו לתקנות, ובמידת מה גם על ההשלכות ארוכות הטווח שלהן, עד ימינו.

הרבנות הראשית היא מוסד רשמי שנוסד בראשית שנות העשרים בידי השלטון הבריטי ועוצב וגובש בידי המחוקק המנדטורי בתקנות כנסת ישראל שנחקקו מכוח פקודת העדות הדתיות.¹ מועצת הרבנות הראשית מילאה את התפקיד של בית דין גדול לערעורים על פסקי דין והחלטות של בתי הדין האזוריים שהוקמו בסמיכות ללשכות של רבנות מקומית. הדין שהחילו בתי הדין של הרבנות היה המשפט העברי, שכלל את המסורות המשפטיות של שני הזרמים העיקריים, האשכנזי והספרדי.² סמכויות השיפוט של בתי הדין הרבניים (להלן: בר"ר) נקבעו בדבר המלך במועצתו 1922-1947 (להלן: דבה"מ), ועיקרם היה עניינים

1 פקודת העדות הדתיות (ארגון), הא"י, כרך ב, עמ' (ע) 1267, (א) 1292; תקנות כנסת ישראל, הא"י פרק קכו.

2 שני הזרמים נכחו במידה שווה במועצת הרה"ר ומוסדות השיפוט שלה, שכן תקנות כנסת ישראל, סעי' 4(2), קבעו כי בתפקיד רב ראשי יכהנו בו בזמן שני רבנים, האחד אשכנזי והאחר ספרדי, וכן קבעו כי מועצת הרה"ר תהיה מורכבת משלושה רבנים ספרדים ושלושה רבנים אשכנזים. בכל מקרה של שינוי המספר צריך להישמר השוויון בין העדות; ראו סעי' 3(4) לתקנות כנסת ישראל, שם. על מקומם של חכמי תימן במוסדות הרבנות הראשית, כמו גם יחסם של עולי

שונים של דיני משפחה וירושה שהוגדרו בתור ענייני המעמד האישי, ואשר פורטו בעיקר בסימנים 51 ו-53.³ מקצת הנושאים של ענייני המעמד האישי היו נתונים לסמכות השיפוט הייחודית של בד"ר ואחרים לסמכות שיפוטו המקבילה. בנוגע לדין המהותי, הערכאות השונות בתקופת המנדט החילו בענייני המעמד האישי, לפחות באופן עקרוני, דין דומה. בסימן 47 החיל דבר המלך במועצתו את הדין האישי, שהוא הדין הדתי,⁴ על כל ענייני המעמד האישי הנדונים בבית המשפט האזרחי, ואילו בית הדין הדתי החיל את הדין הדתי שלו באופן טבעי בלי שתיקבע הוראה מפורשת על כך.⁵ לא נזכרה בפירוש בדכה"מ מערכת יחסי הממון בין בני הזוג, אבל הפסיקה האזרחית קבעה כי יחסי הממון במהלך הנישואין הם חלק מ"ענייני הנישואין" הנתונים לפי דבר המלך לסמכותו הבלעדית של בד"ר, וחל עליהם המשפט הדתי.⁶

דבה"מ ודברי חקיקה מנדטוריים אחרים לא התייחסו לשאלה אם יש לרה"ר סמכות להתקין תקנות בנושאים הנתונים לשיפוט, אולם סמכות כזאת הייתה טבועה במוסד בית הדין לאורך הדורות, ונתפסה אפוא כקיימת גם בתקופת המנדט. בהתאם לכך התקינה מועצת הרה"ר בראשות הרבנים הראשיים יצחק אייזיק הלוי הרצוג ומאיר בן ציון חי עוזיאל בשנת תש"ד (1944) חטיבה של תקנות שכללה נושאים מהותיים, כולם בעלי אופי כלכלי.⁸ החטיבה הכלכלית כללה: הטלת חובת מזונות על האב עבור ילדים קטנים; הגדלת סכום הכתובה של האישה הנישואה; הטלת חיוב מזונות על יבם המסרב לחלוץ. מחקרנו זה יתמקד בשני הנושאים הראשונים, בחלקו הגדול בסכום הכתובה ובמידה מצומצמת במזונות לילד,

תימן ורבני העדה לתקנות הרבנות הראשית המאוחרות יותר (משנת תש"י), ראו אלעזר חבשוש "תקנות הרבנות בענייני אישות בקרב יהודי תימן" תימא כ (תשפ"ב) (בדפוס).

3 על ענייני המעמד האישי בדבר המלך במועצה וההתפתחות שחלה לגביהם ראו פנחס שיפמן **דיני המשפחה בישראל** חלק א 22-35 (מהדורה שנייה, 1995).

4 המונח "דין אישי" הוא תרגום של הביטוי האנגלי "personal law" המופיע בסימן 53 לדבה"מ, והוא פורש על ידי בתי המשפט המנדטוריים כדין הדתי. ראו משה זילברג **המעמד האישי בישראל** 211-212 (תשכ"ה).

5 הסדר זה נקבע בידי השלטון הקולוניאלי שהמשיך את ההסדר שהיה קיים בתקופה העות'מאנית. אומנם היו ביישוב היהודי הסתייגויות בנוגע להחלת הדין הדתי, אך אלה לא השפיעו על המחוקק המנדטורי. רק לקראת הקמת המדינה צפו על פני השטח גישות מעין אלה. להרחבה בנושא ראו רון חריס **המשפט הישראלי – השנים המעצבות, 1948-1977** 33-41 (2014); עמיחי רדוינר "סודותיה הנשכחים של 'פקודת סדרי שלטון ומשפט' והמאבק הסמוי על הסדרי דת ומדינה" **קתדרה** 136, 121, 142-145 (2010).

6 ראו דברי השופט אגרנט ביד"מ 1/50 סידס נ' יו"ר **הוצאה לפועל**, פ"ד ח 1020, 1031-1032 (1954) (להלן: **ביד"מ 1/50 סידס**). מציאות זו השתנתה כידוע במדינת ישראל.

7 ראו על כך בהרחבה עמיחי רדוינר "ראשיתן של תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים: תקנות תש"ג" **דיני ישראל** כה 185 (תשס"ח) (להלן: **תקנות תש"ג**).

8 להלן בפרק ד נקדיש סעיף מיוחד לחקר המקורות הטקסטואליים של התקנות ודברי ההסבר שקדמו להן. בשלב זה נתייחס לחיבור: יצחק אייזיק הרצוג **תחוקה לישראל על פי התורה** כרך ג 123-126 (איתמר ורהפטיג עורך 1989) (להלן: **תחוקה לישראל**), המרכז מקורות רבים, וכן נתייחס לחיבור של בניציון שרשבסקי **דיני משפחה** 393, נספח א (מהדורה ראשונה, 1958), שהוא המקור להיכרות של משפטנים עם התקנה.

נושא הקשור באופן הדוק לתקנת סכום הכתובה. כשנה קודם לכן, בשנת תש"ג (1943), התקינה הרה"ר חטיבה אחרת של תקנות שעסקה בעיקר בעניינים של פרוצדורה, והיא נדונה בהרחבה רבה במאמרו המקיף והיסודי של עמיחי רדזינר.⁹

ענייננו במחקר הנוכחי הוא בחטיבה השנייה, שהתרכזה בדין המהותי ושינתה אותו. נבחן את הצד התוכני של התקנות, ובכלל זה הנימוקים שניתנו בדברי ההסבר לתקנות, בבסיס ההלכתי להצדקת השינויים וכן בלגיטימיות הפנים-הלכתית של השינוי; תשומת לב מיוחדת נקדיש לבחינת טיבו של השינוי ועומקו וזיקתו למציאות הכלכלית והחברתית ביישוב היהודי בתקופה זו. נקדים ונציין כי בחטיבה זו של תקנות משנת תש"ד (1944), בניגוד לתקנות תש"ג (1943) שעסק בהן רדזינר, נקטו רבני הרה"ר יוזמה אקטיבית ועמדו מאחוריהן, ולפחות חלק מהתקנות נותרו חשובות ומשמעותיות בדיני המשפחה גם במרוצת עשרות השנים שאחרי תיקונן ועד ימינו.¹⁰

משימה זו שנטלה על עצמה הרה"ר לא הייתה קלה כלל ועיקר בשל לחצים חיצוניים שונים שהייתה נתונה בהם, ובשל מחלוקות פנימיות בין הרה"ר לבין רבנים ודיינים בקהילות השונות. בהיות הרה"ר חלק מן התנועה הציונית נאבקו נגדה קודם כול חוגים חרדיים שמרניים ואנטי-ציוניים בקרב היישוב הישן שערערו על עצם הלגיטימיות שלה. גם בקרב התנועה הציונית הסתייגו מן הרה"ר ומן הדין הדתי זרמים אנטי-דתיים, הן כאלו שנמנו עם השמאל הציוני והן כאלו שהיו באגף הימני של היישוב היהודי, כמו גם ארגוני נשים.¹¹ בתווך ניצב השלטון הבריטי, שלא שש להרחיב יתר על המידה את סמכויותיה של הרה"ר בתחום המשפט, ובתקופה הסמוכה להתקנת התקנות גם שחק את הסמכות של בתי הדין.¹²

9 לעיל ה"ש 7, בעמ' 251-260. מחקרו של רדזינר מתמקד בהיבטים שונים של הפוליטיקה של החקיקה ובכלל זה הרקע והמניעים לחקיקה, הגורמים המעורבים בחקיקה – אלה שתמכו והמריצו ואלה שריסנו ו"תקעו מקלות בגלגלים"; הפעילים בעשייה הלכה למעשה ובראשם קבוצת עורכי דין יודעי הלכה ומשפט; מעורבותם המצומצמת של הרבנים הראשיים וחברים אחרים ברבנות הראשית; המדיניות מאחורי ייחוס התקנות שהעלימה את המנסחים בפועל ומידת הזיקה למשפט המנדטורי. תשתית המאמר התבססה על מחקר אינטנסיבי ביותר בארכיונים הנוגעים בדבר. הרכיבים הללו נדונו בהרחבה לאורכו של המאמר בן 76 העמודים. נסתפק כאן בהפניה לפרק המסכם, שכותרתו "סוף דבר".

10 בשל מגבלות של מקום נאלצנו להימנע מעיסוק מקיף בפוליטיקה של החקיקה, שבוודאי יכולה להאיר נקודות מסוימות, והסתפקנו בביקורת טקסטואלית של התקנות ומסמכים נלווים כפי שהתפרסמו בכמה מקורות.

11 גוף שהיה מעין ארגון-גג של ארגוני נשים שונים נקרא "התאחדות נשים עבריות אחת לשוויון זכויות". על מעורבותם של ארגוני הנשים בנוגע לתקנות הדין שהותקנו בתקופה זו ראו רדזינר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 209-212. בנוגע להתנגדותם של זרמים חילוניים אחרים ראו אריה מורנגשטרן הרבנות הראשית לארץ ישראל – ייסודה וארגונה 91-92 (תשל"ג), וראו שם בייחוד הערה 70; אניטה שפירא "היסטוריה מדינית של היישוב, 1918-1939" תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה ב, תקופת המנדט הבריטי 30-34 (משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן עורכים תשנ"ה).

12 ראו בהרחבה רדזינר, שם, בעמ' 201-206.

אפשר שבשל כך ביססו הרבנים הראשיים את החקיקה החדשה גם על הסכמת הקהילות ולא הסתפקו בכך שהן תקנות שמקורן בבית הדין שבראשו עמדו.¹³ כבר בדברי ההקדמה הקצרים לתקנות, וביתר פירוט בגוף התקנות, ציינו הרבנים הראשיים את השינויים הכלכליים והחברתיים שעברו על הציבור היהודי בתור צידוק והנמקה לתקנות. אכן, לרשותנו תשתית מחקרית מקיפה על אודות המציאות הכלכלית והחברתית בא"י המנדטורית בכלל, ומחקרים העוסקים במעמדן הכלכלי של נשים עובדות בפרט, ובייחוד בולטים כאן מחקריהן של דבורה ברנשטיין וכת שבע מרגלית-שטרן. אלה מאפשרים לנו להצביע על שינויים מרחיקי לכת שהתחוללו בחברה היהודית בארץ ישראל וחיובו לעדכן את ההסדרים הכלכליים הקיימים בין בני זוג, בינם לבין עצמם וביחס לילדיהם, ולהתאימם לנסיבות המקום והזמן. ברקע לשינויים הללו עמדו גורמים שונים, ביניהם: הגירה מסיבית של יהודים ממזרח אירופה לארץ ישראל בחסות התנועה הציונית עם כינון המנדט; הגירה גדולה של יהודים מגרמניה ומרכז אירופה בעקבות עליית הנאצים לשלטון בגרמניה; תהליכים כלכליים במהלך מלחמת העולם השנייה ובעקבותיה; מפגש אינטנסיבי בין בני עדות שונות בארץ ישראל שלהן מסורות משפטיות שונות בנושאים הנוגעים לענייני כלכלה בין בני זוג; קיומו של ציבור שומר מצוות גדול במסגרת היישוב הישן והעדה החרדית שנתר מחוץ למעגל של התנועה הלאומית הציונית ואף התנכר לה; נוכחותם של ערכים מורדניים הנוגעים למעמד האישה ביישוב היהודי בארץ ישראל, בייחוד אצל תנועת העבודה הציונית, שהייתה הזרם הדומיננטי בחברה כאן.

למחקר שלהלן חשיבות לניתוח המשפטי-היסטורי של מוסד הרבנות הראשית ותקנותיו בתחומים של כלכלת המשפחה, והוא מהווה נדבך נוסף למחקריו של עמיחי רדזינר בתחום זה. היבט זה חשוב לא רק נקודתית, בבחינת פרק זמן היסטורי מתחום ובניתוח תופעותיו, אלא הוא משליך על הקשרים רחבים יותר הנוגעים למשפט העברי ולאינטראקציה שלו עם החברה המודרנית בתחומי הכלכלה והחברה. טעם עיקרי לחשיבות זו הוא שבמקרה זה חרג המשפט העברי מאחד מקווי האפיון המובהקים שלו, ודאי במאה ה-20 בסביבה האשכנזית, שהוא מתפתח בדרך פרשנית פנימית (אבולוציונית). לעומת זאת התופעה הנדונה כאן חורגת מדפוס פעולה זה, וכוללת בתוכה חקיקה יזומה ומפורשת כדי להתמודד עם שינויים כלכליים וחברתיים מרחיקי לכת. באופן מרתק, תקנות אלו הותירו את חותמן עד ימינו, אך התפצלו מבחינת קליטתן במשפט הישראלי שלאחר קום המדינה והשפעתן עליו, בפרט לאור מערך היחסים המורכב שבין בתי הדין הרבניים ובתי המשפט האזרחיים בישראל. אף בכך נעסוק במאמר, ונבקש מתוך כך להצביע על קווי אפיון של המפגש בין מערכות משפט שונות והתמודדותן עם אתגרים כלכליים המשתנים לאורך השנים.

נפתח את הדיון בפרק א שבו נציג את מעמדה הכלכלי של האישה לפני שנות מלחמת העולם השנייה ובתוכה, עת נחקקו התקנות, ואת הקשיים והעיוותים במציאות זו שאותם ביקשו התקנות לשנות. בפרק ב נתמקד במעמדה הכלכלי של האישה בבתי הדין הרבניים. נבחן את מערכת החובות והזכויות בנוגע לתמיכה הדרתית בין בני הזוג ויחסי הרכוש ביניהם; כמו כן ננתח את הרכיבים הכספיים הקיימים בכתובה שאליהם כוונה תקנת הכתובה, ונציג

13 ראו ביקורתו של פריימן. אברהם חיים פריימן "התקנות החדשות של הרבנות הראשית לארץ ישראל בדיני אישות" סיני יד רנד (תש"ד).

סקירה של סכומי הכתובות שרווחו עד להתקנת התקנה. בפרק ג ננתח בהרחבה את התקנה שהגדילה את סכום הכתובה. נציג את הרקע לתקנה, את המניעים לשינויים שהביאה, את התבנית המשפטית שבחרו המתקינים לעצב באמצעותה את התקנה, ונדון גם ביחס בין הגדלת סכום הכתובה לבין הנוהג במקרים מסוימים להעניק פיצויים לאישה המתגרשת. בפרק ד נעסוק בתקנת מזונות הילדים. נבחן את הרקע לתקנה ואת מטרותיה, ונעסוק בשאלת טיבה המשפטי של התקנה – שאלה שהשפעותיה מגיעות עד היום. פרק ה מביט לאחור על שתי התקנות ומבקש לבחון האם השיגו תקנת הכתובה ותקנת מזונות הילדים את יעדיהן, ועד כמה. מתוך דיון זה, ובפרט מתוך השוואה בין המציאות החברתית היום למציאות שהולידה את תקנות הרבנות הראשית בתקופת המנדט, נציע כמה תובנות הנוגעות למפגש שבין המשפט לבין החברה ומקומם של פערים מגדריים במפגש זה.

א. האישה בכלכלה בשני העשורים האחרונים של שלטון המנדט

1. אוכלוסיית היעד של התקנות

אוכלוסיית היעד של התקנות הייתה הציבור היהודי בארץ ישראל שמנה בשנת 1943, בעת שהתקנות היו בתהליך חקיקתן, כ־533,000 נפש,¹⁴ וקרוב למחציתן נשים.¹⁵ זאת למעט קבוצה שלא השתייכה לכנסת ישראל – רובה ככולה אנשי היישוב הישן – ולפיכך לא הייתה כפופה לסמכות השיפוט של בד"ר ומוסדות הרה"ר.¹⁶ שתי התקנות הנוגעות מבקשות בפועל להסדיר היבטים כלכליים הנוגעים לגירושין: תקנת מזונות הילדים הטילה חובה על הגברים לזון את ילדם עד גיל חמש עשרה וסייעה בעקיפין לאישה במהלך הגירושין, שכן כסוכים סביב מזונות הילדים פרצו בדרך כלל במשפחות במשבר. תקנת הכתובה עסקה

14 דוד גורביץ ואהרון גרץ "היישוב העברי בשנת 1943" העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ ישראל עמ' ד/104, טבלא נ"ה (דוד גורביץ, אהרן גרץ ורוברטו בקי עורכים 1944).

15 שם, בעמ' ב/104. השיעור המדויק היה 49.3%. לשם הנוחות נעגל ונניח שמספר הנשים היה 260,000.

16 החרדים הקיצוניים ביישוב הישן האשכנזי שהתארגנו במסגרת מפלגת אגודת ישראל התנגדו בתוקף לתפיסת העולם הציונית ולמסגרת החוקית שגיבש המחוקק המנדטורי – תקנות כנסת ישראל, 1927 (הללו נודעו בכינויין חוקת הקהילות) – שהסדירה וארגנה את חיי היישוב היהודי בארץ ישראל. הללו השתמשו בהוראת התקנות שקבעו בין היתר כי ניתן שלא להצטרף אל היישוב היהודי המאורגן בכנסת ישראל על ידי הודעה מפורשת על פרישה. לפיכך, אנשי היישוב הישן לא נמנו עם היישוב היהודי המאורגן בארץ ישראל. ראו על כך בהרחבה אצל מנחם פרידמן חברה ודת – האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו, 1918-1936 (תשל"ח). ראו בפרט בפרק השמיני שכותרתו "המאבק על הארגון האוטונומי של היישוב – חוקת הקהילות", ובייחוד בעמ' 201-209. שם, בעמ' 209 מובאים סיכומי של משה בלוי, מנהיגה של אגודת ישראל, כי הפורשים היו כ־13,000 איש. משקלם המספרי הלך וקטן ככל שגדל היישוב הציוני, ולפי סיכומו של פרידמן הם "הלכו ונרחקו לשוליים הפוליטיים והכלכליים כאחד"; שם, בעמ' 212. קבוצה אחרת הייתה של אזרחים זרים או יהודים ישראלים שפרשו ממסגרת כנסת ישראל. ראו חריס, לעיל ה"ש 5, בעמ' 23.

במישרין בנשים נשואות, אך למעשה, כפי הצהרת המתקינים, היא נועדה להגן עליהן מפני גירושין כפויים ולהעניק לגרושות תשתית כלכלית מינימלית לאחר פירוק קשר הנישואין. לפי הנתונים שבידינו הרי שבשנת 1943 היו כ-86% מהנשים בגיל עשרים ומעלה נשואות.¹⁷ לדברי מרגלית-שטרן, 98% מן הנשים היהודיות ככל מגזרי היישוב התחתנו בשלב כזה או אחר בחייהן, ובשנת 1931 למשל רק 1.5% מכלל הנשים לא נישאו בתקופת הפוריות שלהן.¹⁸ ממוצע הגילים של נשים ממוצא ספרדי ומזרחי בעת נישואיהן עמד על 20, כך שחלקן היו נערות בעת נישואיהן, ואילו גילן הממוצע של נשים ממוצא אשכנזי בעת הנישואין היה 24.¹⁹ לרוב הנשים היה ילד אחד או יותר, וגם בנוגע לרמת הפיריון היה שוני בין העדות. למשל, בשנת 1938/40 היה המספר הממוצע הסופי של ילדים לאישה ילידת אירופה ואמריקה 1.71 ואילו לאישה ילידת אסיה ואפריקה 0.504.²⁰ 3-4 ילדים היו לכ-10% בלבד מכלל המשפחות האשכנזיות, לעומת 28.5% מכלל המשפחות הלא-אשכנזיות.²¹ נמצא שכמעט כל הנשים נישאו בשלב כזה או אחר של חייהן וילדו ילדים במסגרת הנישואין, כך שבמקרה של פירוד היה הנטל הכלכלי שנפל על האישה רב, בייחוד אצל האישה המזרחית והספרדית שנותרה עם מספר רב של ילדים, ופעמים רבות אף מעל ליכולתה הכלכלית. נוכל אפוא לומר כי תקנות הרה"ר להגדלת סכום הכתובה ולחיוב האב במזונות ילדיו הקטנים ביקשו להיטיב עם מעמדן של כלל הנשים היהודיות בא"י, ובייחוד לעת פירוק קשר הנישואין.

- 17 גורביץ וגרץ, לעיל ה"ש 14, בעמ' 104/ב, טבלא נד.
- 18 בת-שבע מרגלית-שטרן "למלכה אין בית למלך אין כתר? – מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ-ישראל המנדטורית" כלכלה וחברה בימי המנדט 107, 134 (אבי בראלי ונחום קרלינסקי עורכים 2003).
- 19 על המאבק של ארגון הנשים "חוקה אחת" נגד נישואי קטינות ועל הניסיונות ללחוץ על הרה"ר להתקין תקנות נגד התופעה ראו שרה עזריהו התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל: פרקים לתולדות תנועת האשה בארץ 63-65 (1949); אסף לחובסקי "שפחות, כלות ופועלות: ילדות ארץ ישראליות ומחוקקים בריטיים בתקופת המנדט" חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאישה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט 375, 388-390 (מרגלית שילה, אייל כתבן ורות הלפרין-קדרי עורכים תשע"א).
- 20 גורביץ וגרץ, לעיל ה"ש 14, בעמ' 156, טבלא צ. לפי שיטת חישוב אחרת היה היחס 1.60 לעומת 4.70 בהתאמה.
- 21 נתונים אלה מתייחסים לשנת 1937 לפי מחקרה של מרגלית-שטרן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 137. נתונים מפורטים יותר ושונים במקצת לגבי התפלגות מספר הילדים בשנים 1938-1940 ראו אצל גורביץ וגרץ, שם, עמ' 153-154 וטבלא פח; במשפחות אשכנזיות הייתה ההתפלגות כדלקמן: 50.9% – ילד אחד, 33.6% – שני ילדים, 12.8% – 3-4 ילדים, 2.7% – 5 ילדים. במשפחות ספרדיות ומזרחיות הייתה ההתפלגות כדלקמן: 12.0% – ילד אחד, 8.7% – שני ילדים, 24.4% – 3-4 ילדים, 55.1% – 5 ילדים. על הילודה ביישוב ועל המאמץ להגדלת רף הילודה ראו לילך רוזנברג פרידמן "אופיו הלאומי של היישוב ומגבלותיו – הוועדה לבעיות הילודה של הוועד הלאומי כמקרה בוחן" קתדרה 167, 123 (2018).

2. פרנסתן של נשים

(א) פתיחה

מה היה מצבן הכלכלי של נשים בתקופת המנדט, בייחוד לאחר פירוק קשר הנישואין בשל גירושין או אלמנות, ובמידה מסוימת במצבים של משפחה חד-הורית? הדיון בסעיף זה, המבוסס על מחקריהן של המלומדות דבורה ברנשטיין ומלכה מרגלית-שטרן, ישים אותנו כמצע לפרקים הבאים העוסקים בתקנות הרה"ר בעניין מזונות לילד ושינוי סכום הכתובה. במאמר מוקדם משנת 1983, שכותרתו "חלוצה בין הרוודים", בחנה דבורה ברנשטיין את מעמדן של נשים עובדות בתוך החברה החלוצית ובתוך חברת העובדים, לאור השאיפה לשוויון בהתאם לאתוס הציוני-סוציאליסטי, ולאור דווקא את מצבן הכלכלי האובייקטיבי כשלעצמו. הוא הדין לספרה, שהתפרסם בשנת תשמ"ז (1987) והתמקד בקבוצת הנשים בשוק העבודה הפורמלי. רק במאמר מאוחר משנת 2013, שכותרתו הראשית "בשוק העבודה ובחנות בבית ובחוף", היא הרחיבה את היריעה והתייחסה לנשים בשוק העבודה הלא-פורמלי, ובכלל זה נשים שסייעו לבעליהן בעסקים ובמלאכה וכן בהשגת הכנסות מעבודות בין כותלי הבית.²² גם מאמרה של מרגלית-שטרן מתרכז בנשים העובדות במסגרות פורמליות ולא בנשים בשוק הלא-פורמלי או בנשים מן המעמד הבינוני-גבוה. עניינן של תקנות הרה"ר, ובעקבות זאת מחקרנו, הוא במצבן הכלכלי האובייקטיבי של נשים מכל השכבות הכלכליות וביכולתן לעמוד על רגליהן ולשרוד לאחר פירוק קשר הנישואין. עם זאת, הנתונים שהציגו ברנשטיין ומרגלית מאפשרים לשרטט תמונה סבירה למדי לבחינת המצב הכלכלי האובייקטיבי של קבוצות הנשים השונות, ולראות עד כמה שיקף השינוי בסכום הכתובה את המצוקה הקיימת ונועד לשפר את מצבן של הנשים.

בנימוקים שניתנו בדברי ההסבר לתקנת הכתובה לקראת חקיקת התקנות בשנת תש"ד (1944) נזכר הגורם הכלכלי, והוא מתואר כך: "בשים לב אל רמת החיים בישוב בזמננו ואל היסודות הכלכליים נוכחנו שהסכום הקבוע ונהוג של מאתיים ז' (בערך עשר לא"י)... איננו הולם את המצב ההווי [ההווה]."²³ העלייה הניכרת ביוקר המחיה רמוזה בתקנה אך אינה מצוינת בה במפורש, אם כי במאמר שפרסם א"ח פריימאן בסמוך להתקנת התקנות הוא ציין עובדה זו באופן בולט.²⁴ לפי מדד יוקר המחיה המתוקן למשק היהודי בשנים 1922-1947 שפרסמו יעקב מצר ועודד קפלן עמד המדד בשנת 1944 על 275.2 נקודות לעומת 103.3 נקודות

22 דבורה ברנשטיין "בשוק העבודה ובחנות, בבית ובחוף: חיי עבודה של נשים מהגרות בשוק העבודה הפורמלי והלא פורמלי" נשים מהגרות בישראל 87 (יעל עצמון ופנינה מורג-טלמון עורכות 2013) (להלן: ברנשטיין, בשוק העבודה). המחברת הבחינה שם בכמה קבוצות נשים שעמלו לפרנסתן ולפרנסת ביתן: בשוק העבודה, בחרושת ובתעשייה, בבית המעסיקה – ניקיון וכביסה, נשים תימניות (שרובן ככולן הועסקו כעוזרות בית), ילדות עובדות, בעלות משפחה ללא מפרנס, בחנות, בקיוסק ובשוק, בבית כמרחב מעורב.

23 שרשבסקי, לעיל ה"ש 8. מאתיים ז' הוא סכום הכתובה הבסיסי (עיקר כתובה), ראו פירוט להלן.

24 פריימן, לעיל ה"ש 13, בעמ' רסב.

בשנת 1939, שהיא שנת פרוץ מלחמת העולם השנייה.²⁵ נציין שהבסיס של 100 נקודות היה בשנת 1936. לאמור, בארבע שנות המלחמה גדל יוקר המחיה בשיעור של פי 2.66, ובאותו יחס קטן מן הסתם כוח הקנייה של סכום הכתובה. בהנחה שסכום הכתובה שרווח קודם לתקנה היה עשר לא"י, כפי שגם ציין הרב עוזיאל בקונטרס שכתב,²⁶ הרי שבארבע השנים הללו ירד ערכו של סכום הכתובה לכדי 3.75 לא"י בלבד בהשוואה לכוח הקניה של שנת 1939. הגדלת סכום הכתובה ל-50 או 60 לא"י פיצתה למעשה על השחיקה האינפלציונית של הכתובה, וגם הגדילה בסביבות פי שניים את כוח הקניה של הכתובה בהשוואה לערכה של הכתובה המינימלית בשנת 1939. בשל העובדה שתקנות קהל במשפט העברי תוקפן הוא בדרך כלל מכאן ולהבא ולא למפרע,²⁷ הרי שתקנות אלה לא פתרו את הקשיים של נשים שנישאו קודם להתקנתן. נשים אלה המשיכו להזדקק לפתרונות המוגבלים שהוצעו על ידי בתי הדין עוד קודם לכן, ובעיקר לנוהל הפיצויים. עם זאת, אפשר שהתקנות סימנו קריאת כיוון מצידה של הרבנות הראשית לבתי הדין הפוזורים בארץ, ואפשר שהיה בכך לעודד ערכאות אלה להעניק פיצויים לאישה המתגרשת באופן ההולם את הסכום שקבעה תקנת ה"ר.

נשאלת השאלה האם בשנת 1939, בטרם המלחמה, היה מצבה של אישה לאחר פירוק נישואיה ולקראת מעברה לחיי רווקות חדשים לפחות בגדר הנסבל, או שמא גם במצב הקודם נדרשה כבר התערבות ממשית של ה"ר, והאינפלציה רק העצימה צורך זה עד מאוד וחיידה את חיוניותו. אם האפשרות השנייה היא הנכונה כי אז ניתן לצפות שהפתרון של העלאת סכום הכתובה היה ראשוני בלבד והמערכת המשפטית, הדתית והאזרחית נדרשו לשינויים מרחיקי לכת יותר. אנו סבורים שכך אכן אירע, כפי שנציג בהמשך. נעיינ אפוא תחילה במצבה הכלכלי של האישה, הרווקה והנשואה, בתקופה זו של טרם מלחמה.

(ב) שכרן של קבוצות הנשים וסוגי עבודתן

אוכלוסיית הנשים מבחינת מצבן הכלכלי ניתנת לסיווג לפי כמה קריטריונים: צורת ההתיישבות, העדה, עולות חדשות מול ותיקות, טיב עיסוקן. בתקופת היישוב היו קיימות כמה צורות התיישבות: עירונית מובהקת, שהקיפה כ-75% מן האוכלוסייה היהודית ביישוב; חקלאית, שהקיפה כ-15% מן היישוב בארץ; משולבת או כפרית גדולה (דוגמת פתח תקווה וראשון לציון), שהקיפה כ-10% מן היישוב.²⁸ לשם הפשטות נניח שמחציתו של היישוב הכפרי הגדול

25 יעקב מצר ועודד קפלן משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט 178 (1980). לנתונים שונים במקצת הנוגעים לאינפלציה בתקופת המלחמה ראו יואב גלבר "התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947" תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט – חלק שני 407-411 (משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן עורכים תשס"א).

26 ראו משפטי עוזיאל, אבן העזר, סימן עד, וראו לעיל בפרק ג. (להלן: משפטי עוזיאל).
27 ראו על כך מנחם אלון המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו 625-629 (מהדורה שלישית, תשנ"ב). חריג לכך היא התקנה שהתקינו חכמי מרוקו לנטרול תניית ושבעת המונוגמיה האוסרת נשיאת אישה נוספת במקרים של עקרות בשנת שני"ט (1599), ולפיה תחולת התקנה היא למפרע. ראו ר' אברהם אנאקאווא כרם חמר חלק שני – ספר התקנות תקנה לז (1871).

28 גורביץ וגרץ, לעיל ה"ש 14, בעמ' 81 טבלא לט.

הייתה עירונית ומחציתו הייתה חקלאית. נראה שהנתונים הכלכליים העולים מן המחקרים השונים מתייחסים להתיישבות העירונית המובהקת ולחלק העירוני למעשה ביישוב הכפרי הגדול, לאמור לכ- 80% של אוכלוסיית היישוב.²⁹ לעומת זאת, תקנות הרה"ר הן לעניין סכום הכתובה והן לעניין מזונות הילד מתייחסות לכלל הנשים, תהיה צורת ההתיישבות אשר תהיה. סיווג אחר של אוכלוסיית היישוב, והנשים בכלל זה, הוא הסיווג העדתי. לגורם העדתי יש חשיבות במחקר זה משום שסוג עבודתן ומידת התארגנותן המקצועית של נשים מזרחיות, בייחוד תימניות, היה שונה מזה של האשכנזיות, דבר שהשפיע מאוד על שכרן ועל ביטחונן הכלכלי. הוא גם חשוב בשל נוכחותו הרבה בדפוסי הכתובה השונים ובהסדרים הכספיים שנקבעו בכתובות, כפי שנראה להלן. רובו של היישוב בשנת 1943, כ-80%, נמנה עם העדה האשכנזית; ספרדים היו כ-9%; תימנים כ-5% ויתר עדות המזרח 7.7%.³⁰ סביר להניח שבהתיישבות העובדת היה שיעורם של ספרדים ועדות המזרח נמוך עוד יותר, ועיקר ריכוזם היה בסביבה עירונית. נניח לשם הפשטות שהאשכנזים היו את עיקר ההתיישבות החקלאית. לפי זה היוו הספרדים והמזרחיים קרוב ל-25% מהאוכלוסייה העירונית והאשכנזים 75%. לנתון זה יש משמעות לא מבוטלת, משום שאוכלוסיית היעד של המחקרים שהזכרנו במבוא הייתה ברובה האוכלוסייה העירונית ולא ההתיישבות החקלאית.³¹

הנשים העובדות נחלקות במחקרים הללו לקבוצות לפי כמה פרמטרים: רמת המקצועיות, גובה השכר וסוג העיסוק. בין שלושת המרכיבים הללו היה כמובן קשר הדוק: עובדת לא מקצועית קיבלה שכר נמוך ועסקה בעבודות פשוטות וקשות, ובראשן משק בית.³² מצד שני, עובדת מקצועית שעסקה בעיסוק השייך לצווארון הלבן שכרה היה גבוה יותר וכך גם תנאי עבודתה. בתווך היו עובדות מקצועיות שעבדו במפעלי תעשייה מסודרים ומאורגנים, ואשר זכו לעיתים לזכויות סוציאליות משופרות, כמו שכר חודשי מלא וחזוי עבודה קבוציים. להלן נציג כמה נתונים מתוך המחקרים הנ"ל שנראים רלוונטיים לאישה העומדת להתגרש או לאישה שהתאלמנה זה מקרוב.

להלן כמה נתונים משנת 1937 כפי שסיכמה מרגלית שטרן:³³ בקבוצה הגבוהה, ששיעורה באוכלוסיית העובדות היה כ-5%, היו עובדות במקצועות חופשיים, דוגמת מורות, אחיות וכן פקידות, שהועסקו במוסדות ציבוריים ובבנקים והן השתכרו למעלה מ-350 מיל ארץ-ישראלי (להלן: מא"י) ליום, שהם כ-8-10 לירות ארץ-ישראליות (לא"י) לחודש ובסביבות 100-120

29 כוונתנו לאוכלוסייה שהתגוררה בהתיישבות העובדת. עם זאת, רבות מן הנשים העובדות היו פועלות בהתיישבות העובדת. ראו למשל לוח 4 במאמרה של מרגלית-שטרן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 130. בשנת 1937 היה מספר המשתכרות בערים 17,338 לעומת 14,154 משתכרות בהתיישבות העובדת, כשהיחס ביניהם הוא 45/55. יחס זה רחוק מן היחס של האוכלוסייה שהתגוררה במקומות אלה, שהיה כאמור 80% מן היישוב בערים ו-20% בהתיישבות.

30 גורביץ וגרין, לעיל ה"ש 14, בעמ' ד/104 טבלא נה.

31 דבורה ברנשטיין אשה בארץ-ישראל – השאיפה לשוויון בתקופת היישוב (תשמ"ז) (להלן: ברנשטיין, השאיפה לשוויון); דבורה ברנשטיין "החלוצה בין הדוודים: מעמדן של נשים בכוח העבודה בתקופת היישוב" מגמות כח(1) 7 (1983) (להלן: ברנשטיין, החלוצה בין הדוודים); ברנשטיין, בשוק העבודה, לעיל ה"ש 22; מרגלית-שטרן, לעיל ה"ש 18.

32 שם, ברנשטיין, השאיפה לשוויון, בעמ' 113-114.

33 מרגלית-שטרן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 123.

לא"י לשנה.³⁴ הקבוצה הבינונית, שעיקרה עובדות מקצועיות בתעשייה, כללה כ-32% מן העובדות שהשתכרו כ-210-350 מא"י ליום. בעלות השכר הנמוך בקבוצה הבינונית השתכרו כ-1.2 לא"י לשבוע ובסביבות 60 לא"י לשנה, ואילו בעלות השכר הגבוה ביניהן השתכרו כ-2 לא"י לשבוע וכ-100 לא"י לשנה. הקבוצה הנמוכה עיקרה פועלות לא מקצועיות. היא כללה כ-63% מן העובדות, שהשתכרו 50-200 מא"י ליום, דהיינו בקצה הגבוה השתכרו קרוב ללירה א"י אחת לשבוע, שהן כ-50 לא"י לשנה, בקצה הנמוך השתכרו כ-12.5 לא"י לשנה ואילו הממוצע עמד על כ-30 לא"י לשנה.³⁵ לא למותר לציין כי לא תמיד הייתה עבודה בנמצא עבור הקבוצות הנמוכות, כך שהסכומים שציינו הם מעל ומעבר להכנסה הממוצעת האמיתית.³⁶

להלן טבלה מסכמת:

קבוצה לפי הכנסה	שיעור המועסקות	סוג עבודה	הכנסה שנתית
גבוהה	5%	מקצוע חופשי (מורה, אחות, פקידה)	100-120 לא"י
בינונית-גבוהה	32%	מקצועית בתעשייה	100 לא"י
בינונית-נמוכה			60 לא"י
נמוכה-גבוהה	63%	לא מקצועית	50 לא"י
נמוכה-נמוכה			12.5 לא"י

ניתן להתבונן על המצב הכלכלי מזווית נוספת, של רמת הצרכים. במחקרו של יואב גלבר בפרק על האינפלציה בתקופת המלחמה הוא מזכיר שני מדדים הנוגעים לסל המזונות, שהיה אופייני למשפחות גדולות, בשנת 1943.³⁷ המדד הראשון הוא קו העוני, שהיה הכנסה של 3 לא"י לנפש לחודש, והשני קו הרעב, שהיה הכנסה של 1.351 לא"י לנפש לחודש. קו העוני היה אפוא 36 לא"י לנפש לשנה, פי 3.6 מסכום הכתובה המינימלי של 10 לא"י, שנהג בכתובות עובר לתקנה, ואילו בכדי לעבור את קו הרעב נדרשה הכנסה של 16.2 לא"י לשנה.

34 שם, בעמ' 120, 123; ראו גם ברנשטיין, שאיפה לשוויון, לעיל ה"ש 31, בעמ' 118, הכותבת כי הפקידות שהועסקו במוסדות ובבנקים זכו בהגנה ובזכויות סוציאליות וכמו כן בשכר גבוה, 6-10 לא"י לחודש. בניגוד להן, פקידות בבתי מסחר תנאיהן היו גרועים בהרבה ושכרן נע בין 2.5-5 לא"י לחודש, בלי תנאים סוציאליים. אחיות מוסמכות הרוויחו הרבה – כ-10 לא"י לחודש.

35 ברנשטיין, החלוצה בין הרוודים, לעיל ה"ש 31, בעמ' 11. אולם בספרה של ברנשטיין מוצגת תמונה קודרת יותר; שם, בעמ' 116-117. שכרן של הפועלות עלה והגיע לכדי 13-15 גרוש א"י (גרוש = 10 מא"י) ליום, "...אך יש לזכור כי בה בעת קוצצו ימי העבודה ברוב המקומות... ועלה יוקר המחיה ובמיוחד התייקרו מחירי השכרת הדירות. בסך הכל היה מצב פועלות התעשייה בכי רע...".

36 ברנשטיין, שאיפה לשוויון, בעמ' 116. ראו גם שם תיאור התנאים הירודים והקשים של העוסקות בענף התפירה.

37 ראו גלבר, לעיל ה"ש 25, בעמ' 407-408.

לפי זה סכום הכתובה המינימלי היה נמוך אף מקו הרעב ולא יכול היה לסייע בפרנסתה של האישה למשך כשנה. לעומת זאת באוגוסט 1939, בחודש הסמוך לפרוץ המלחמה, הספיק סכום של 10 לא"י לסל מזונות בקו העוני.³⁸

קשה לדעת מה היה פרק הזמן המיועד לכך שהאישה תוכל להתפרנס מן הכתובה ואשר עליו חשבו מתקיני התקנה ברה"ר. אם פרק הזמן היה שנה – כפי שלימים נקטו דיינים בבית הדין הרבני במדינת ישראל – הרי שסכום הכתובה המינימלי של 10 לא"י שרווח עד לתקנת הרה"ר היה פחות אף מההכנסה השנתית של העובדת ברמה הנמוכה ביותר,³⁹ והיה נמוך בשנת 1943 אף מקו הרעב. לעומת זאת סכום הכתובה הכולל שקבעה תקנת הרה"ר, שהיה בסביבות 60 לא"י ובניכוי האינפלציה של מלחמת העולם השנייה, הכפיל את ערכה הריאלי של הכתובה. ככל מקרה נשוב ונציין כי תקנת הרה"ר לא יכלה להושיע את הנשים שנישאו קודם לתקנה אלא רק לסייע מכאן ולהבא לנשים הנישאות.⁴⁰

חשוב לציין גם את מאבקן הנכזב של החלוצות וכלל הפועלות להשוואת מצבן לזה של הגברים. ממצאי המחקרים הנ"ל מלמדים בכיורר כי לא היה שוויון בתנאי השכר בין הגברים לנשים, כמו גם בזכות לעבודה, ובייחוד הדברים אמורים כלפי נשים נשואות עובדות שנדחו מפני גברים נשואים עובדים בתחרות עימם על מקום העבודה בתקופות של אבטלה ומחסור.⁴¹ מכאן שאישה נשואה שנישואיה התפרקו זה מקרוב בשל גירושין או בשל התאלמנות הייתה צריכה לעמול כדי להשיג מקום עבודה, ובעת דחק שכזו נאלצה לקבל כל עבודה שהזדמנה לה. הענקת סכום כסף נכבד לעת שכזו יכולה הייתה להיות בעלת חשיבות רבה לקראת שיקומה הכלכלי של האישה שחזרה לחיי רווקות מקרוב. נכון שלרשותן של נשים ממעמד גבוה, שהביאו איתן רכוש אל הנישואין או שקיבלו רכוש במתנה או בירושה, עמדו נכסים לתקופה הסגירית של המעבר לעצמאות כלכלית לאחר גירושין,⁴² אולם מרבית הנשים לא השתייכו למעמד זה. רכוש שנצבר במהלך הנישואין נרשם מן הסתם על שם הבעל, שהיה המפרנס העיקרי ברוב המקרים והגורם הפעיל במישור הכלכלי, כך שגם בו לא היה כדי לסייע. ככלל ניתן לומר כי נבצר מרוב הנשים העובדות לפרנס את עצמן, וכל שכן את משפחותיהן, משום שהן התרכזו ברמות תעסוקה נמוכות.⁴³ העובדה שבכל אחת מקבוצות הגיל בין הנשים העובדות היה שיעור הרווקות כפול משיעור הנישואות⁴⁴ מלמדת גם שיציאת אישה נשואה לעבוד בתור פועלת הייתה בעלת כדאיות נמוכה. אכן "המסקנה היא שבמשך כל התקופה

38 בחודש זה נקבע המדרד הבסיסי של סל המזונות ל-100 נקודות ובינואר 1943 הוא התייקר באופן חד והגיע ל-348.3 נקודות, שהוא פי 3.5 בקירוב. אם ב-1943 היה קו העוני 36 לא"י לשנה, אזי ב-1939 היה קו העוני כ-10 לא"י לשנה (3.5/36), בהתאם לעליית המדרד בין 1939 ל-1943), כך שכתובה של 10 לא"י הספיקה ב-1939 למחיה בקו העוני במשך שנה.

39 ראו טבלה מסכמת.

40 ראו דיון לעיל בעמ' 8.

41 ברשנשטיין, השאיפה לשוויון, לעיל ה"ש 22, בעמ' 123-125.

42 נכסים שהביאה איתה האישה לנישואין ולא נכללו בכתובה הוגדרו "נכסי מלוג", והאישה נטלה אותם עם פירוק קשר הנישואין. נכסים שהאישה הביאה ונכללו בכתובה הוגדרו "נכסי צאן ברזל" ושלולמו לה ביחד עם הרכיב הכספי שבכתובה. ראו על כך בהרחבה ליד ה"ש 68.

43 מרגלית-שטרן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 131.

44 שם, בעמ' 132.

טרפ"ב-תרצ"ט (1922-1939) יותר מ-60% מכלל העובדות חברות הסתדרות וכאלה שלא היו חברות בה, היו רווקות ועירוניות".⁴⁵ אומנם, גם בקרב נשים נשואות שלא עבדו בשוק העבודה הפורמלי הייתה קבוצה גדולה שפעלה בשוק הלא-פורמלי והשלימה למעשה הכנסות עבור המשפחה מעיסוקים בתוך הבית, דוגמת השכרת חדר למגורים או מתן שירותי הזנה וכביסה לדיירי המשנה ולאחרים, או שסייעה לבעל בעבודה בעסק המשפחתי.⁴⁶ עם פירוק קשר הנישואין בשל גירושין לא קיבלה האישה חלק כלשהו מן הרכוש שנצבר במהלך הנישואין ונרשם על שמו של האיש, שהיה על פי רוב פעיל יותר בתחום הכלכלי. זאת, בעקבות עמדת המשפט העברי שגרסה את עקרון הפרדת הרכוש ולא את עקרון השיתופיות, כפי שנראה להלן,⁴⁷ אף על פי שהרכוש נצבר במידה רבה בשל תרומתה הגדולה של האישה בניהול הבית ובגידול הילדים, ולעיתים גם במישרין בשל עזרתה כמפרנס משני בכית ובכית העסק. אישה נשואה ששבה למעמד של רווקה בעקבות פירוק נישואיה מצאה עצמה אפוא ברמת תעסוקה נמוכה, ובתקופות של מחסור בתעסוקה, כפי שרווח מדי פעם בא"י, אף מובטלת וחסרת מקור הכנסה. בנסיבות כאלה אין ספק שהיה חיוני שהאישה תקבל סכום כתובה המאפשר לה לשרוד בגפה.

קשה יותר היה מצבה של אישה שלאחר פירוק קשר הנישואין החזיקה עימה ילד קטן בגיל 6-15, כאשר האב לא חויב לכלכל בגלל הפרשנות שנתן בית המשפט האזרחי המנדטורי לדין העברי (נדרון בפרשנות זו בהרחבה בהמשך). בעת שהמסגרת המשפחתית הייתה מלאה, דהיינו הורים נשואים וילדים, "הספיק שכרה החדשי הממוצע של משפחה יהודית בארץ ישראל אך בדוחק לכיסוי הוצאותיה", וזאת כאשר "ההכנסה השנתית הממוצעת לראש משפחה בערים היתה 106 לא"י".⁴⁸ עם יציאתה של האישה העובדת לעצמאות אישית לאחר גירושין, אם בחרה או נאלצה לעבוד בתעשייה היה שכרה השנתי בממוצע כ-35 לא"י, שכן "שכרן הממוצע של פועלות בתעשייה היה כשליש מן הסכום של ראש המשפחה הנ"ל".⁴⁹ בתקנת הכתובה לא היה די כדי לכסות גם את כלכלת הילדים, וכאן השתלבה אפוא התקנה

45 שם, בעמ' 134. עם זאת יש לציין כי נשים שעסקו במקצועות חופשיים, דוגמת תחום הרפואה וההוראה, לא נטשו את עבודתן בשיעורים גדולים לאחר נישואיהן, ושיעורן כמעט השתווה לזה של הנשים הרווקות.

46 שם, בעמ' 109; ראו ברנשטיין, בשוק העבודה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 98-99. ברנשטיין מציינת כי מנקודת המבט המוסדית (כפי שמשתקף במפקדים השונים) לא נמנו נשים אלו בין הנשים ה"עובדות". לענייננו, מכל מקום, ברי כי סוג הכנסה שכזה חידד את הצורך בעיגון מעמדה הכלכלי של האישה.

47 קיימות גישות שונות בקרב שיטות המשפט כיצד לארגן את מערכת היחסים הרכושית בין בני זוג. עמדת המשפט העברי הייתה כי יש להפריד בין רכוש האיש לבין רכוש האישה, פרט לזכויות מסוימות שנתן הדין לכל אחד מן הצדדים כלפי בן הזוג השני ורכושו. במשפט המודרני קיימת גישה הרואה באופן עקרוני בבני הזוג שותפים ברכוש של בן הזוג השני. גישה אחרת, מתונה יותר, מעניקה לבן זוג זכות אישית למחצית שווים של הנכסים של בן הזוג השני לעת פקיעת קשר הנישואין. ראו בהרחבה להלן, טקסט ליד ה"ש 71.

48 מרגלית-שטרן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 142.

49 שם.

השנייה, תקנת הרה"ר לחייב את האב במזונות ילדיו עד גיל חמש עשרה, שהשלימה חסר זה והקלה על אישה עם ילדים, שנישואיה התפרקו, "לצורך מעל המים". תמונה קודרת זו, המשקפת את מצבן של רוב הנשים שהשתייכו למעגל העובדות, לא הייתה נחלת הכלל. לא מצאנו במחקרים השונים פרטים על מצבן הכלכלי של נשים מן המעמד הבינוני והגבוה שבעליהן פרנסו אותן מבלי שנדרשו להטות כתף. נראה שעם קבוצה זו נמנו רבות מן הנשים יוצאות גרמניה וארצות מרכז אירופה שהגיעו בשנות השלושים, ובמקרים לא מעטים הביאו עימן משפחותיהן הון נכבד.⁵⁰ מספרן הכולל של הנשים יוצאות גרמניה היה כ-40,000, והן היוו כ-1/6 מאוכלוסיית הנשים ביישוב.⁵¹ אפשר שנשים אמידות קיבלו סכום גבוה בכתובתיהן,⁵² סכום שסיפק לנשים שנתגרושו תשתית כלכלית מוצקה לאחר הגירושין. תכלית נוספת של הכתובה (ובפרט כשסכומה גבוה) הייתה, במקרה של נשים מזרחיות או ספרדיות, להכביד מאוד על גירושין שרירותיים. עבור נשים אשכנזיות, מאידך גיסא, ההגנה מפני גירושין כפויים התקיימה מכוחו של חרם דרבנו גרשום.⁵³ דוגמה לכך היא הכתובה שלהלן, של כלה שנמנתה עם משפחות העילית הספרדית. החתן שמעון יעקב בן ישראל רוב הכהן נתן לכלתו מזל בת יצחק אלישר בירושלים בתאריך ד' ניסן תרפ"ה (1925) ונקב בסכום מופלג בהשוואה לסכום שציינה הרה"ר בתור נוהג רווח עד לתקנה. סך כל רכיבי הכתובה הגיע לאלף לירות מצריות (לי"מ)⁵⁴! נציין שעם הכיבוש הבריטי נקבע שהלירה המצרית תהיה ההילך החוקי בארץ ישראל, ובשנת 1927 הוא הומר בלירה הארץ-ישראלית. אלא שגם הלירה המצרית וגם הלירה הארץ-ישראלית היו צמודות ללירה שטרלינג האנגלית כך שלא התחולל שינוי של ממש, ונוכל לעקוב אחרי הסכומים בכתובות ללא קושי. מכאן שסכום הכתובה במקרה זה של מזל לבית אלישר היה גדול פי

- 50 על כך שלמעלה משליש מעולי גרמניה היו בעלי הון ראו גלבר, לעיל ה"ש 25, בעמ' 328. על עלייתם של בעלי הון בשנות השלושים, בעיקר מגרמניה, ראו שם, בעמ' 329-331.
- 51 העלייה מגרמניה היוותה בשנים 1933-1942 כ-31%. היא הקיפה כ-80,000 נפש, שהם כ-40,000 נשים. גורביץ וגרץ, לעיל ה"ש 14, בעמ' 60 טבלה כ. נתונים על סכום העברת ההון ושיעורו ראו נדב הלוי "ההתפתחות הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1917-1947" תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי – חלק שלישי 566-565 (משה ליסק עורך תשס"ח). אין ספק שהיו ביניהן גם נשים שנוקדו לסיוע ותמיכה ונדרשו לצאת לעבודה. ראו תיאור כמה מקרים כאלה אצל ברנשטיין, בשוק העבודה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 98-99.
- 52 אין בידנו נתונים מדויקים בנושא זה.
- 53 איסור גירושי אישה בעל כורחה לפי המשפט העברי תלוי במסורות העדתיות. האשכנזים קיבלו עליהם את חרם דרבנו גרשום שאסר באופן נוקשה לגרש אישה בעל כורחה במאה ה-11. היו ספרדים שהוסיפו התחייבות חוזית בכתובה שלא לגרש אישה בעל כורחה. ספרדים אחרים ובני עדות המזרח הגנו על האישה מפני גירושין כפויים בעיקר באמצעות סכומי כסף גדולים של הכתובה שהיה על האיש לשלם עובר לגירושין. ראו אלימלך וסטרייך, "הגנת מעמד הנישואין של האישה היהודיה בישראל – מפגש בין מסורות משפטיות של עדות שונות" פלילים ז' 277, 281, 286-287 (תשנ"ט) (להלן: וסטרייך, הגנת מעמד הנישואין של האישה).
- 54 על אודות מקרה זה ראו אלימלך וסטרייך "תקנת רבינו גרשום מאור הגולה בכתובות ביישוב ובמדינת ישראל" ליבי במזרח ג 160-161 (תשפ"א).

מאה מהנורמה שרווחה לפני תקנת הרה"ר, ופי עשרים מן הסכום שקבעה הרה"ר עשרים שנה מאוחר יותר.

אך המקרים הרווחים היו סכומי כתובות נמוכים בהרבה, דבר שהכביד מאוד על שיקומה הכלכלי של האישה לאחר פירוק קשר הנישואין. שמא תאמרו שאישה גרושה יכולה הייתה למצוא לעצמה קשר זוגי אחר ולהינשא וליהנות מהזכויות הכלכליות של אישה נשואה? אך גם בכך לא שפר גורלה של האישה המתגרשת בתקופה זו. מהנתונים שבידינו עולה כי "בין אמצע שנות עשרים לראשית שנות השלושים היה שיעור הגרושות והאלמנות בתל אביב לכדה גדול פי חמישה משיעור הגברים והתאפיין במגמת עלייה",⁵⁵ ובכך משתלבת עדותו של פריימן בשנת תש"ד (1944) כי מספרם של הגירושין "עלה בימינו בצורה מבהילה".⁵⁶ ברור אפוא שהמערכת המשפטית צריכה הייתה לצאת מתוך הנחה כי האישה שחדלה להיות נשואה תזדקק להתפרנס בכוחות עצמה.

ראוי לציין כי המידע על אודות מצבה הכלכלי של האישה שהצגנו עד כה מתבסס על ממצאיהן של החוקרות ברנשטיין ומרגלית-שטרן, שהתייחסו במחקריהן בעיקר לתקופה המתחילה עם הכרזת המנדט בשנת 1922 ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה. המחקרים הללו לא דנו בתקופת המלחמה עצמה, שבה נחקקו תקנות הרה"ר ואשר הצטיינה בעלייה בפעילות כלכלית נכבדה בשל הפעילות שנלוותה למכונת המלחמה הבריטית, אך גם התאפיינה בעליית המחירים הגדולה. בעת שנחקקו התקנות היו אלו שנים של גאות כלכלית,⁵⁷ בעיקר בשל רכישות של הצבא הבריטי.⁵⁸ בשנתיים הראשונות עדיין שרר מצב של אבטלה, אך לאחר מכן עבר המשק למצב של מחסור בידיים עובדות.⁵⁹ העובדה היא שבפרוץ מלחמת העולם השנייה בשנת 1939 הגיע שיעור האבטלה מקרב כוח העבודה היהודי ביישוב לשיעור של 12.6%, בעוד שבמהלך המלחמה צנחה האבטלה לכדי 2%, שהוא שיעור זניח.⁶⁰ סביר להניח שאף שיעור הנשים המובטלות ירד בשיעור ניכר, קרוב אולי לזה של הגברים, גם אם לא שווה לו. מכאן ששתי מגמות פעלו בהקשר של מצבן הכלכלי של הנשים. מצד אחד, בשל הביקוש הרב לידיים עובדות ירדה האבטלה כך שמספרים גדולים יותר של נשים יכלו להצטרף למעגל העבודה וחל מן הסתם שיפור בשכר ששולם לעובדות. מצד שני הייתה עליית מחירים גדולה שהעצימה את יוקר המחיה והקשתה עוד יותר על נשים ששכרן היה נמוך או שנבצר מהן להצטרף למעגל העבודה. מנקודת המבט של מתקיני תקנות הרה"ר, מספרן של הנשים שנזקקו מאוד לאחר גירושיהן לסכום הכתובה כשלב ביניים לשם שיקומן פחת, אך בד בבד החמיר מצבן של נשים שלא היה בידיהן להצטרף למעגל העבודה או שעסקו בעיקר בשוק הלא-פורמלי של העבודה.

55 מרגלית-שטרן, לעיל ה"ש 18, בעמ' 136.

56 פריימן, לעיל ה"ש 13, בעמ' רסב.

57 מצר וקפלן, לעיל ה"ש 25, בעמ' 169.

58 Nachum T. Gross & Jacob Metzger, *Palestine in World War II: Some Economic Aspects*, MAURICE FALK INST. FOR ECONOMIC RESEARCH IN ISRAEL: RESEARCH PAPER 207 59, 65 (1993). המאמר המשותף התפרסם בשנית בעברית. נחום גרוס לא על הרוח לכדה – עיונים בהיסטוריה כלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה 300-324 (תש"ס).

59 גלבר, לעיל ה"ש 25, בעמ' 401-407.

60 Gross & Metzger, לעיל ה"ש 58, בעמ' 63.

ב. מעמדה הכלכלי של האישה בבתי הדין הרבניים

1. פתיחה

תקנת הרה"ר לגבי העלאת סכום הכתובה, העומדת במוקד המחקר ביחד עם התקנה למזונות הילד, היא מרכיב אחד ממכלול המרכיבים הקובעים את מצבה הכלכלי של האישה במשפט העברי כפי שהיא נדונה בבתי הדין הרבניים, ואת היקף סמכויותיהם בתקופת מחקרנו. בפרק זה נציג שלושה תחומים כלכליים עיקריים הקובעים את מעמדה של האישה במשפט העברי, את זיקתם לתקנת הרה"ר ואת היקף סמכות השיפוט שהייתה לבר"ר בתקופת המנדט, תוך השוואה למצב בימינו.

2. תמיכה הודדית ויחסי רכוש

שלושה תחומים כלכליים קובעים את מצבה הכלכלי של האישה במשפט העברי: הכספי, התמיכה ההדרדית והרכושי, ובתקופת המנדט נדונו אלו לפי הדין האישי, שהוא הדין הרתי. התחום הכספי עומד במרכז של תקנת הרה"ר והוא מוסדר בעיקרו בשטר הכתובה, ובו נדון בהרחבה בסעיף הבא. התחום השני הוא התמיכה ההדרדית הכוללת מזונות, מדור, מרפא וכדומה מצד הבעל, ומצד האישה ניהול משק הבית ומתן הכנסותיה ממעשי ידיה במסגרת ביתה לבעל.⁶¹ תחום התמיכה, בייחוד עניין המזונות, היה נתון בתקופת המנדט לסמכות שיפוט מקבילה של בית המשפט האזרחי ושל בר"ר. בר"ר קנה את סמכות השיפוט באופן עקרוני רק אם כל הצדדים הסכימו לשיפוט, ולאחר חקיקת חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין) תשי"ג-1953, אף אם הם נכרכו בתביעת גירושין.⁶² בכל מקרה אחר קנה לעצמו בית המשפט האזרחי את סמכות השיפוט. אומנם בית המשפט נדרש לשפוט את הצדדים לפי הדין העברי, אולם בכל הקשור בעניינים של פרוצדורה – סדר דין וראיות – הוא השתמש בדין האזרחי, וכפי שהראה רדזינר בדרך זו השפיע בית המשפט על הדין המהותי.⁶³ גם על תחום התמיכה ההדרדית, ובראש ובראשונה עניין מזונות האישה והילדים, חל רק הדין הרתי, וכך דהייורה גם היום, אולם הלכה למעשה חלו גם כאן במהלך שנות המדינה שינויים

61 הסדר התמיכה ההדרדית הוא מעין ביטוח לאישה, שהכנסתה בדרך כלל לא הייתה יציבה, ועל כן תמורת הכנסתה (הלא קבועה) מקבלת מבעלה תמיכה שוטפת וקבועה. מכיוון שהסדר זה נעשה לטובתה של האישה, היא יכולה לבחור שלא לקבלו, אלא ליצור הפרדה בהכנסות השוטפות: "איני ניוזנית ואיני עושה" (ראו בבלי, כתובות נח ע"ב; משנה תורה, אישות, פרק א הלכה ד ועוד).

62 ס' 53 לדברי המלך במועצה על ארץ-ישראל, 1922 עד 1947; סעיף 3 לחוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953 (להלן: חוק שיפוט בתי דין רבניים), וראו גם סעיף 4 לחוק.

63 עמיחי רדזינר "על ראשיתן של תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים: 'סדרי המשפטים', תרפ"א" מחקר משפט כה 37, 72-73 (2009). ראו גם ASSAF LIKHOVSKI, LAW AND IDENTITY IN MANDATE PALESTINE 55-60 (2006).

מרחיקי לכת, אם בפיתוח מושג המזונות האזרחיים ביחס למזונות אישה⁶⁴ ואם בפרשנותו של הדין הדתי ביחס למזונות ילדים.⁶⁵ נציין כי תחום זה של התמיכה ההדרגתית במהלך הנישואין לא עלה לדיון בתקנות הרה"ר, שכן החיובים כאן היו ברורים ומגובשים. האיש חייב לזון את אשתו במהלך הנישואין ולספק לה מדור הולם, לפי הנוסחה ש"עולה עמו ואינה יורדת עמו".⁶⁶ לא נתעוררו בעיות האופייניות לימינו בנוגע לחובת האישה לצאת ולעבוד כתנאי לזכותה לתבוע מזונות, וזאת בשל שוק העבודה של הנשים והתפיסות הרווחות לגבי מידת מעורבותן הראויה בעבודות שמחוץ לבית.⁶⁷

התחום השלישי, הרכוש, מתמקד בנכסים המובאים אל הנישואין או הנצברים במהלכם. היסודות המשפטיים עוצבו במשנה ובתלמוד ובהם הוראות לגבי השפעת הנישואין על זכויות הקניין של כל אחד מבני הזוג. ככלל, קיימת הפרדה בין נכסי האיש לבין נכסי האישה. נכסי האישה מחולקים בדרך כלל לשני סוגים, נכסי צאן ברזל ונכסי מלוג. נכסי צאן ברזל מועברים לשליטתו ולבעלותו הכמעט מלאה של הגבר, הרשאי בין היתר לעשות בהם עסקאות, והוא מתחייב בכתובה בסעיף הנדוניה להשיב אותם או את שוויים לאישה עם פירוק קשר הנישואין. בשל כך נחשב רכיב זה בכתובה למובטח ביותר מבין שלושת הרכיבים הכספיים עד אשר נקבע כי אף אם זינתה האישה היא זכאית לקבל את נכסי צאן ברזל שלה או תמורתם הכספית, בניגוד ליתר הזכויות הכספיות והכלכליות שהיא מפסידה.⁶⁸ לרכיב זה יש קשר הדוק למרכיב הכספי שבכתובה, שיידון בסעיף הבא.

הסוג השני הוא נכסי מלוג, שהם רכוש שהאישה הביאה לנישואין או קיבלה אותם בירושה או במתנה במהלך הנישואין ולא נרשמו בכתובה בסעיף הנדוניה בתור נכסי צאן ברזל. הכלל הבסיסי קובע שהנכסים נותרים בבעלות עקרונית של האישה, אלא שלאיש יש זכות לאכול את פירות הנכסים ולנהל אותם אך לא לעשות בנכסים עסקאות, ואילו האישה מוגבלת ביותר בעשיית עסקאות בנכסים אלו. לעומת נכסי האישה, נכסי האיש נותרים בשליטתו המלאה, אלא שלאישה יש שעבוד על כל הנכסים להבטחת תשלום הרכיבים הכספיים שבכתובה המגבילים בפועל את יכולת הפעילות שלו בשוק הכלכלי.

על ענייני הרכוש ויחסי הממון בין בני זוג בכלל חל בתקופת המנדט הדין הדתי העברי, ששימר את הזכויות המקוריות של כל אחד מבני הזוג ולא העניק באופן עקרוני לבן זוג

64 ראו למשל רות הלפרין קדרי "דיני משפחה אזרחיים נוסח ישראל – לקראת השלמה: על הכבוד, הצדק, השוויון והכוונה יושתתו מעתה דיני המשפחה" מחקרי משפט יז 105, 113–123 (2001).

65 ראו בע"מ 919/15 פלוני נ' פלונית ואח' (נבו 19.07.2017) (להלן: בע"מ 919); בע"מ 1709/15 פלוני נגד פלונית ואח' (נבו 19.7.2017), וראו על כך עוד להלן.

66 הכלל "עולה עמו ואינה יורדת עמו" מקורו בתלמוד בבלי, כתובות מח ע"א, ונפסק להלכה ברמב"ם, משנה תורה, אישות, פרק יח הלכה ג, וכן בטור ושלחן ערוך, אבן העזר, סימן ע. הכלל קובע שרמת המזונות של האישה לא תפחת לאחר נישואיה מרמת החיים שהייתה רגילה לה עובר לנישואין. אולם אם רמת החיים של הבעל גבוהה מזו שהייתה רגילה לה, האישה זכאית למזונות לפי רמת החיים של בעלה.

67 ראו להלן בפרק האחרון.

68 נושא הנדוניה נדון בהרחבה בראשית המדינה בביד"מ 1/50 סידס, לעיל ה"ש 6, עמ' 1023. שם בעמ' 1025 הבהיר השופט אגרנט את טיבם של שני סוגי הנכסים והשוני ביניהם. ראו גם ביד"מ 1/55 סידס נ' סידס, פ"ד יב, 1121, 1216–1218 (1958).

אחד זכויות בנכסי בן זוג אחר, למעט בעיקר זכות הבעל לפירות נכסי המלוג.⁶⁹ משטר זה, המכונה "הפרדת רכוש", נקט כי דינם של בני זוג כדין זרים, ולנישואין אין כל השפעה על יחסי הרכוש של בני הזוג לא במהלך הנישואין ולא עם פקיעתם. שיטה זו רווחה ברוב ארצות המשפט המקובל עד אמצע המאה ה-20, ונוכחותה במשפט העברי בתקופת מחקרנו לא הייתה חריגה.⁷⁰

אולם לאחר הקמת המדינה החל תהליך של שינוי במערכת היחסים הכלכליים בין בני הזוג. כבר בחקיקת חוק שיווי זכויות האישה בשנת 1951 העניק המחוקק לאישה בעלות מלאה בנכסי המלוג שלה ושלל – לפי פרשנות בית המשפט העליון – את זכות הבעל לפירות הנכסים הללו.⁷¹ לאחר מכן הרחיב בית המשפט העליון הוראת חוק זו והפקיע את מערכת יחסי הרכוש משליטת הדין הדתי. בכך ניתנה ביד בית המשפט האפשרות לפתח באופן עצמאי את הדוקטרינה של חזקת השיתוף ולהחילה על בני זוג יהודים. דוקטרינה זו של חזקת השיתוף נוקטת גישה של שיתוף במהלך הנישואין שמשמעותו הפיכת חלק מסוים מרכושו של כל אחד מבני הזוג, עקב הנישואין (או חיים משותפים), למשותף לשניהם כבר במהלך הנישואין.⁷² הגם שבשלב הראשון רק בבתי המשפט האזרחיים, בעוד שבתי הדין הדתיים המשיכו לדון לפי הדין הדתי. בשלב הבא הסדיר המחוקק את מערכת יחסי הממון בחוק יחסי ממון בין בני זוג, התשל"ג-1973, והפך אותו לדין טריטוריאלי, המחייב גם את בתי הדין הדתיים.⁷³ במרכזו של החוק ניצב המשטר של איוון המשאבים, שהוא שיתוף אובליגטורי דחוי לעת פקיעת הנישואין המעניק תביעה כספית בלבד במסגרת הסדר של חישוב שווי, ואיננו שיתוף ממשי בנכסים בשום שלב.⁷⁴ לבסוף, בפסק דין בבלי המפורסם,⁷⁵ החיל בית המשפט העליון גם את חזקת השיתוף שנוצרה בפסיקת בית המשפט העליון על

- 69 ביד"מ 1/50 סידס, לעיל ה"ש 6, בעמ' 1023; בג"ץ 202/57 סידס נ. הנשיא וחברי בית הדין הרבני הגדול, פ"ד יב 1528, 1532-1536 (להלן: בג"ץ 202/57).
- 70 להרחבה בנושא אפיונה של השיטה והיקף תחולתה במדינות שונות ראו אריאל רוזן-צבי יחסי ממון בין בני זוג 60-62 (תשמ"ב).
- 71 שם. בע"א 8/59 דוד גולדמן נ' צפורה גולדמן, פ"ד יג 1085 (1959) (להלן: פרשת גולדמן) קבע השופט זילברג כי המונח "ענייני נישואין וגירושין" בחוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953 זהה פחות או יותר למונח המקביל בדבר המלך במועצה, סימן 53, והוא כולל גם יחסי ממון בין בני הזוג, להוציא את העניין של זכות הבעל לפירות נכסי מלוג שנגרע בחוק שיווי זכויות האישה. חוק שיווי זכויות האישה, תשי"א-1951 (להלן: חוק שיווי זכויות האישה).
- 72 רוזן-צבי, לעיל ה"ש 70, בעמ' 68-70. על התפתחות הדוקטרינה של חזקת השיתוף במשפט הישראלי ואפיונה ראו בג"ץ 1000/92 בבלי נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד מח(2) 221 (1994) (להלן: פסק דין בבלי).
- 73 ס' 15 לחוק יחסי ממון בין בני זוג, התשל"ג-1973 (להלן: חוק יחסי ממון בין בני זוג).
- 74 רוזן-צבי, לעיל ה"ש 70, בעמ' 71-73.
- 75 פסק דין בבלי, לעיל, ה"ש 72.

בתי הדין הדתיים, כך שהלכה למעשה כיום בתי הדין הדתיים מחויבים לדרון בכל היבטי הרכוש לפי החוק והפסיקה האזרחיים.⁷⁶

המשטר ששלט במערכת היחסים הכלכלית בין בני הזוג לפי המשפט העברי בתקופת המנדט היה אפוא משטר של הפרדת הרכוש. דוקטרינות שיתופיות שהתפתחו מאוחר יותר בישראל, דוגמת חזקת השיתוף או הסדר איזון משאבים, לא מצאו את מקומן בעמדות הרה"ר. עם זאת ראוי לציין כי הרבנים הראשיים היו ערים לכך שבמקרים מסוימים הרכיבים המוניטריים בכתובה אינם ראויים, וכי יש להוסיף על הסכום הרשום בכתובה. לשם כך פיתחו הרבנים הראשיים בשבתם כדיינים בבית הדין הרבני הגדול לערעורים את הדוקטרינה של פיצויי גירושין הנקבעים לפי שיקול דעת של בית הדין, ואלה מוטלים על האיש בנוסף לתשלום הכתובה.⁷⁷ עניין הפיצויים עלה בדיוני בית הדין הגדול בנוגע לכתובות שניתנו קודם לתקנה, והוא המשיך להיות נוכח בפסיקת בתי הדין שנים רבות לאחר מכן, אם כי קמו לו מתנגדים בשל חדשנותו.⁷⁸

דוקטרינה זו איננה זרה לשיטות משפט אחרות במאה ה-20, והיא מכונה "שיטת שיקול הדעת השיפוטי".⁷⁹ במשפט האנגלי, מכוח חקיקה בשנות ה-70, רשאי היה בית המשפט האנגלי להתחשב בשורה של גורמים בהחלטתו על חלוקת הרכוש בין בני הזוג לאחר גירושין, למשל הצרכים הכלכליים של שני בני הזוג, מקורות ההכנסה שלהם וכושר השתכרותם, רמת החיים שממנה נהנו בנישואין, גילם של בני הזוג, משך הנישואין, תרומת כל אחד מבני הזוג להשגת הרכוש, תרומה למשק הבית ולגידול הילדים. בפסיקת בתי הדין הרבניים נזכרים גורמים אלה בשיקולים להעברת רכוש מן האיש לטובת האישה.⁸⁰

אין ספק שפיתוח מקיף של שיטה זו היה עשוי לאיין את הצורך בעדכון הכתובות, אלא שמעבר משיטת הפרדת רכוש לשיטה של שיקול דעת שיפוטי הוא צעד מרחיק לכת, ואפילו

76 על היחס בין הפסיקה והחוק האזרחיים בענייני רכוש לבין הדין הדתי ראו למשל Avshalom Westreich, *Accommodating Religious Law with a Civil Legal System: Lessons from the Jewish Law Experience in Financial Family Matters*, 33 J. OF L. & REL. 481 (2018)

77 לעניין זה ראו דיון מורחב להלן, ליד ה"ש 104, 106, 107, 125.

78 להרחבה בדיון בנושא הפיצויים לאישה גרושה ראו אלימלך וסטרייך "עשיית משפט בידי הרבנים הראשיים בתקופת המנדט – בעקבות אתגרי הציונות" מאה שנות ציונות דתית כרך ב – היבטים היסטוריים 83, 115 (אבי שגיא ורב שוורץ עורכים תשס"ג). במאמר שם צוין שלפי מהותו הסדר הפיצויים חורג מן הרפוס המסורתי, וכן צוין ריסון ההסדר ברבני הרבנים הראשיים עד אשר תתקין הרבנות תקנה מלאה בעניין. עמדה המתנגדת באופן נחרץ לפיצויים נקט הדיין שלמה שמשון קרליץ בפסק דין המובא בספרו *עטרת שלמה*, א, סימן נא, בעמ' רמג. במקום אחר הוא כותב בנוגע לפיצויי גירושין "שכתי הדין נוהגים לפסוק פיצויים לאשה כשמתגרשת, וכמובן אף בסרובו של הבעל לתת, ולדעתי זה גזילה גמורה"; שמשון קרליץ *משפטי שלמה*, ב, סימן כו, בעמ' קכו. הדיין קרליץ היה אחיין של החזון איש והחל לכהן בבתי הדין הרבניים האזוריים כבר בראשית שנות הארבעים.

79 תיאור ואפיון של שיטה זו, וכן מידת נוכחותה בשיטות משפט שונות, ראו רוזן צבי, לעיל ה"ש 70, בעמ' 61-67.

80 שם, שם.

בשיטת משפט מודרנית וחילונית דוגמת המשפט האנגלי נדרשה התערבות המחוקק. בהיעדר חקיקה היה חופש הפעולה של בית הדין הרבני מוגבל במידת השינוי שהיה ביכולתו לחולל. הפתרון של שינוי סכום הכתובה היה נוח לאין שיעור מבחינת המערכת הרבנית, שכן סכומי הכתובה נקבעו בעיקר על ידי הצדדים. הכתבת סכום מסוים גם לא הייתה מהפכה גמורה לאור הניסיון האשכנזי בקביעת סכום הנדוניה הקצובה, שנרון בה להלן. קשה לדעת עד כמה צמצמה הגדלת סכום הכתובה את השימוש שעשו בתי הדין בדוקטרינת הפיצויים, בהיעדר קורפוס גדול של פסיקה רבנית הנוגע לתקופה זו. מכל מקום נציין כי בשנים האחרונות הלך עניין הפיצויים ונרחק לקרן זווית, ויש לשער שגרמה לכך בין היתר העובדה שלאישה קמות עתה זכויות ממוניות מכוח חוק יחסי ממון או חזקת השיתוף, שגם בית הדין הרבני מכיר בהן.⁸¹ אם השערותנו זו נכונה כי אז גם הגדלת סכום הכתובה היה צריך להוביל לצמצום השימוש בדוקטרינת הפיצויים.

לסיכום, מצבה הכלכלי של האישה בסמוך להתקנת התקנות הכלכליות של הרה"ר היה כדלקמן: כשני שלישי של הנשים העובדות בשוק העבודה הפורמלי, המאוגדות והבלתי מאוגדות, שנמנו עם קבוצת בעלות ההכנסה הנמוכה ועוד כ-16% של אלה שנמנו עם הקבוצה הבינונית הנמוכה, הרוויחו סכום שנתי של 60 לא"י ומטה.⁸² מאחר שקו העוני לאדם בודד היה בתקופה זו 3 לא"י לחודש הרי שכ-80% של העובדות יכלו בקושי, וחלקן אף בקושי רב, לכלכל את עצמן. תוספת של ילד שכלכלתו על האישה גלש מעבר לשכרן והפך להיות קשה ביותר. רק 5% של הנשים העובדות, שהועסקו בעיסוקים של צווארון לבן, יכלו לכלכל את עצמן מאחר ששכרן החודשי היה 8-10 לא"י. רבות מהן המשיכו בעיסוקיהן גם לאחר הנישואין, כך שלהן היה גב כלכלי מובטח לאחר הגירושין. גם לבנות המעמד הבינוני הגבוה היה עוגן כלכלי שאפשר להן להתקיים, או ליתר דיוק לשרוד, לאחר הגירושין בגפן או עם ילדים. לכל אלה שלא יכלו לשרוד נועדה תקנת הרה"ר שהגדילה את סכום הכתובה, ובכך נעסוק בפרק הבא.

3. הרכיבים הכספיים בכתובה

תקנת הרה"ר בנושא של יחסים כלכליים בין בני הזוג התמקדה כאמור בשינויים בתחום הכספי של הכתובה, ולפיכך נפרט מעט את הרכיבים השונים של התחום. שלושה הם רכיבי

81 ראו דיון מקיף בנושא בתיק פד"ר 1097040/11 פלוגית נ' פלוני 35-37 (פורסם בדעת לימודי יהדות ורוח, 2018); וכן המובאות הרבות מפסקי דין רבניים המבטאים הסתייגות ממתן פיצויים בימינו וזיקתם לכל נושא חלוקת הרכוש בין בני הזוג. כך סיכם שם בית הדין את הדברים: "סוף דבר. חזינו שלא היה מנהג קבוע לחייב את הבעל בפיצויי גירושין, ואף במקרים שבית הדין חייב את הבעל בפיצויים אלו, זה היה במקרים קיצוניים ביותר ובעשית עוול משווע לאישה, וכמו כן במקרים בהם האישה סירבה לקבל את גיטה והיה צורך לנסות ולשכנעה מאחר והגירושין הגיעו ממנו. אבל בלאו הכי לא מצינו חיוב פיצויים בניגוד להסכמתו ולרצונו של הבעל. כמו כן כיום לאחר חוק יחסי ממון' וראי שאין מחייבים את הבעל ליתן פיצויים לאישה כלל, שהרי היא מקבלת הרבה יותר באמצעות החוק האמור".

82 הקבוצה הבינונית מנתה כ-32% של העובדות ואין בידנו פירוט לגבי גודלה של תת-הקבוצה הבינונית-גבוהה לעומת תת-הקבוצה הבינונית-נמוכה. ראו לעיל, טקסט ליד ה"ש 36. הנחנו לשם הפשטות שכל תת-קבוצה הייתה מחצית מסך כל הקבוצה.

הכסף המקוריים של הכתובה: עיקר כתובה, תוספת כתובה, נדוניה או נכסי צאן ברזל (להלן: **נצ"ב**). עיקר כתובה הוא חיוב המוטל מן הדין על כל איש הנושא אישה לשלם לה עם פקיעת קשר הנישואין וסכומו קבוע, 200 זוז לכתולה,⁸³ שלא ניתן לפחות ממנו. סכום זה נועד בעיקרו, לפי אמירות שונות בתלמוד, להגן על האישה "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה".⁸⁴ הרכיב השני הוא תוספת הכתובה. רכיב זה הוא וולונטרי והאיש רשאי לנקוב בו סכום ככל שיחפוץ. הסכום השלישי המופיע בכתובה הוא הנדוניה. סכום זה שיקף במקורו את שווי הנכסים שהאישה הביאה עימה לנישואין, ועם רישומם בכתובה בסעיף הנדוניה קיבל החתן על עצמו להשיבם או את תמורתם לפי ערכם הרשום. היו מנהגים שונים ברישום הנדוניה הנזכרים כבר במשנה – פעמים שהוסיפו על הערך האמיתי ופעמים שחיסרו – וסביר אף שהיה מתאם בין סכום התוספת לבין הנדוניה שהביאה עימה האישה לנישואין.⁸⁵ באשכנז בימי הביניים חלו שינויים מפליגים ברכיב הנדוניה. ראשית, נקבע סכום קצוב של 100 זקוקין כסף צרוף, שהבעל התחייב לאישה באופן בלתי תלוי בנדוניה הממשית שהביאה האישה לנישואין, ושנית, נוסף רכיב רביעי מפורש והוא תוספת הנדוניה, שאף סכומו היה קצוב ועלה אף הוא לכדי 100 זקוקין כסף צרוף.⁸⁶ הסכום שנקבע היה גבוה מאוד⁸⁷ והוא נועד להכביד על גירושין שרירותיים של האישה, ואילו קציבת הסכום נועדה שלא לפגוע ברגשותיהם של אלו החסרים יכולת כלכלית.⁸⁸ נציין שמהתכתבות בינינו ובין

83 אלמנה או גרושה זכאיות למחצית הסכום, דהיינו 100 זוז. להלן במאמרנו נתמקד בזכויות הכספיות של כתובה סטנדרטית, ולא של אישה שנישאת בשנית.

84 הביטוי "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה" נזכר בבבלי, כתובות לט ע"ב, ומעין זה גם בתוספתא, כתובות פי"ב ה"א; ירושלמי, כתובות פ"ח ה"א, לב ע"ב. על מקורותיו של עיקר הכתובה, שורשי המקראיים וההתפלגות למסורת ארץ-ישראלית לעומת מסורת בבלי ראו M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study* 1 239–257 (1980). הטעון כי הכתובה נועדה לאפשר לגרושה או לאלמנה יכולת להתפרנס במשך שנה שלמה הוא מאוחר, ואיננו נזכר במקורות מתקופת התלמוד והגאונים. טעון זה גם איננו מופיע אצל בנציון שרשבסקי, דיני משפחה 90 (מהדורה רביעית מורחבת). אף על פי כן, כיום הוא עולה מפעם לפעם. להרחבה בנושא ראו להלן ה"ש 91.

85 משנה, כתובות ו, א-ב.

86 לעיתים קבעו ליטריין במקום זקוקין. כיוון ש-2 זקוק = 1 ליטרה, הסכום בליטריין היה 50.

87 נציין בקיצור כי הזקוק הוא המרק הגרמני שנהג בימי הביניים. בנוגע לשווי בימי הביניים הסכימו המלומדים אייגוס ופריימן כי מדובר בסכום גבוה ביותר, ולדעת אייגוס סכום זה משקף את כל רכושו של ראש משפחה יהודי מן המעמד הבינוני הגבוה. לא נחלקו ביניהם שני המלומדים הנ"ל אלא אם אכן שיקף הסכום את המציאות הריאלית של הכתובות, דהיינו כמה התחייב החתן למעשה, או שסכום זה נרשם לפי מצוות המנהג ולאחר מעשה סיכמו הצדדים ביניהם כמה תותר הכלה לחתן. יצחק א' איגוס "שיעור הכתובה בתור קנה מידה לעמדתם הכלכלית של היהודים בגרמניה בימי הביניים" חורב, ה 167–168 (תרצ"ט); א"ח פריימן "שיעורי הכתובה באשכנז ובצרפת בימי הביניים" ספר היובל לאלכסנדר מארכס שעא (תש"י). ראו גם ישראל י' יובל "ההסדרים הכספיים של הנישואין באשכנז בימי הביניים" דת וכלכלה – יחסי גומלין 191, 193–199 (מנחם בן-ששון עורך תשנ"ה).

88 אלימלך וסטרייך *תמורות במעמד האישה במשפט העברי – מסע בין מסורות 74–75* (2002) (להלן: וסטרייך, *תמורות במעמד האישה*). ההנחה שם היא שתקנת הנדוניה הקצובה באשכנז

המלומד פרופ' Albrecht Cordes, שכיהן גם כדיקן של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת פּרנפּורט, עולה כי סכום הנדוניה הקצובה של 200 זקוקין הוא שווה ערך ל-100,000 יורו של שנת תשע"ו-2016, שהם בשנת תשפ"א-2021 כ-400,000 ש"ח, ואולי אף פי שניים.⁸⁹ כאשר לשווי של סכומים אלו במציאות הארץ-ישראלית בתקופת המנדט, בכמה כתובות שהגיעו לידינו מופיע בסוגריים תרגום של סכום הנדוניה של 200 זקוקין כסף צרוף ל-10 לא"י, שהוא סכום נמוך בהרבה מערכם ההיסטורי של הזקוקים.⁹⁰ בניגוד למסורת האשכנזית, המסורות המזרחיות והספרדית לא עברו תהליך מעין זה של האחדת סכום הנדוניה בכתובה. סכום הנדוניה שנרשם בכתובה שיקף את שווייה, עם תוספות מוגדרות בהתאם למנהג, ובמקומות מסוימים אף הותירו את רישום פרטי הרכוש שהאישה הביאה עימה לנישואין. אתגר הערכת שווי הכתובה איננו רק היסטורי, אלא נוגע גם להלכה למעשה (והדיונים לעיתים צועדים יד ביד). סוגיית השווי של הזקוקים בכתובות האשכנזיות מעסיקה את הפסיקה הרבנית רבות, עד לימינו אלה. אין אחידות בפסיקה, והפערים בין השיטות השונות גדולים מאוד – החל מסכום שווה ערך לכ-2.5 ק"ג כסף ועד לסכום שווה ערך לכ-57 ק"ג כסף.⁹¹ בנוגע לתקופה הנדונה כאן, אין בידינו מחקרים מדעיים העוקבים באופן רציף אחרי

קדמה לחקיקת חרם דרבנו גרשום, אם כי יש גישות חולקות.

89 לדבריו של פרופ' אלברכט קורדס (Albrecht Cordes) קשה לדבר על מרק גרמני אחד משום ש:

“There was no ‘German’ Mark before 1871. ‘Mark’ is primarily a unit of weight and secondarily a Northern German Silver currency which differed from city to city. The most influential may have been the Lübsche Mark...”

עם זאת הוא העריך את סכום המרק הגרמני בסביבות שנת 1400 בשווי של 750 מרק גרמני בשנת 2020, או 400-500 יורו של שנת 2016. 200 זקוקים, היינו: 200 מרק גרמני של שנת 1400, הם שווי ערך לכ-100,000 יורו של שנת 2016. וכך כתב על אודות החישוב שעשה:

“In my Habilitation from 1998 I calculated 1 Mark Pfennig (= 192 Pfennige) as the equivalent of 750 DM, approximately 400-500 Euro of 2016”.

יש לציין כי מרק פפנינג הוא כמחצית או שליש של מרק כסף “There is also a difference of 1:2 or 1:3 between the Mark Pfennig and the Mark Silber” לפי המקומות השונים. אם זקוק הוא מרק פפנינג הרי ש-200 זקוקין הם 100,000 יורו. שערן של היורו נע בסביבות 4 ש"ח (2020), ומכאן ש-200 זקוקין שווים כ-375,000 ש"ח בשנת 2020. אם הזקוק הוא מרק כסף הרי ששווי הוא פי שניים או פי שלושה, לאמור: שוויים של 200 זקוקין הוא לפחות 200,000 יורו, או 750,000 ש"ח. עם זאת יש להיזהר בחשבונות, כי אין אנו יודעים עד כמה פוחת המרק מסביבות שנת 1100 ועד 1400.

90 על הסכומים בתקופת המנדט – התקופה הנדונה כאן – ראו להלן. לאור פערים אלו הציע פריימן להצמיד את סכום הכתובה לערך הכסף הטהור, בדומה למנהג האשכנזי, וכך למנוע את שחיקתו ולחסוך את הצורך לעדכנו מדי פעם. פריימן, לעיל ה"ש 13, בעמ' רסב-רסג.

91 הממעטים סבורים ששיעור 200 זקוקים כסף צרוף הוא כ-2.5 ק"ג או אף נמוך מכך (ר' חיים נאה, מעט יותר לפי הנחלת שבעה ועוד), שערכם כיום הוא כ-6,000 ש"ח (כפוף לשווי של כסף ולשערי המטבע). המרבים סבורים ששיעור 200 זקוקים הוא כ-57 ק"ג כסף (בהתבסס על שיטת החזון איש), שערכם נע סביב 140,000 ש"ח, בהתאם לשווי הכסף ושערי המטבע. הפערים בין השיטות, כאמור, גדולים, ואין אחידות בפסיקה. גדולי הדיינים נחלקו בכך בעבר; ראו ע"ר תש"מ/193, פד"ר יא 362 (תשמ"א), פסק דינם של הרבנים עובדיה יוסף ויוסף קאפח,

השווי שנקבע להם, וכיצד העריכו במרחב האשכנזי את שווי הזקוקים במחצית הראשונה של המאה ה-20 עובר לתקנת הרה"ר. עם זאת, נצביע להלן על גילויים שונים בארץ ישראל בנוגע להערכת שוויים של הזקוקים וכיצד משתלב הדבר בתקנת הרה"ר.

4. סכומי הכתובות שרווחו עד לחקיקת התקנה

נציין תחילה שמבחינת סמכויות השיפוט בתקופת המנדט כספי הכתובה נתונים היו לסמכות שיפוט ייחודית של בית הדין הרבני, ולפיכך גם המשפט שחל היה הדין הדתי. בדומה לכך, ענייני הרכוש ויחסי הממון נחשבו חלק מענייני נישואין הנתונים לפי דבר המלך במועצתו לסמכות בלעדית של בדי"ר.⁹² על ענייני כספי הכתובה ממשיך לחול הדין הדתי עד עצם היום הזה. לגבי ענייני רכוש כיום נותרה לבדי"ר סמכות שיפוט רק במקרה שענייני הרכוש נכרכו בתביעת גירושין, ואילו בכל מקרה אחר אין לבדי"ר סמכות שיפוט, אף לא מקבילה.⁹³ כדי לעמוד על טיב השינוי שחוללה הרה"ר בנושא הכתובה עלינו לעיין בשני היבטים: האחד, מה היה הנוהג הרווח בארץ ישראל בנוגע לסכומי הכתובות בתקופת המנדט עובר לשנת התקנה – תש"ד-1944; האחר, מה הייתה המשמעות הכלכלית של סכום זה באותה תקופה. נפתח בסכומי הכתובות ונבסס את דברינו על שלוש קבוצות של מקורות: הראשונה – כתיבה רבנית שעסקה בנושא, השנייה – אוספי כתובות, והשלישית – פסיקה רבנית בת הזמן שמזכירה סכומי כתובות.

מקור מרכזי בכתיבה הרבנית הוא הקונטרס שכתב הרב עוזיאל במהלך הדיונים שנלווה לחקיקת התקנה.⁹⁴ לפי עדותו החשובה,⁹⁵ בעידן העות'מאני רווח הנוהג לרשום בכתובה את הסכום של מאתיים פרנק, שערכם היה שווה ל-10 נפוליון זהב.⁹⁶ לאחר הכיבוש הבריטי

בדעת הרוב, שנקטו את העמדה המצמצמת, והרב מרדכי אליהו בדעת המיעוט, שנקט את שיטת החזון איש, ואין הכרעה חד-משמעית עד היום. ראו למשל תיק (אזורי ת"א) 984853/14 פלונית נ' פלוני (נבו 18.02.2020). פסק הדין סוקר את השיטות השונות בהלכה ובפסיקה הרבנית בישראל, ומכריע לפי שני קצוות: דעת המיעוט חייבה את הבעל בסכום כתובה השווה ל-76,000 ש"ח ואילו דעת הרוב חייבה את הבעל בסכום השווה ל-12,000 ש"ח. יש, אגב, שנקטו פרשנות תכליתית ביחס לחיוב הכתובה וחייבו את הבעל בסכום משוער המאפשר מחיה לשנה, כתכליתה המקורית של הכתובה. זו עמדת הרב דיכובסקי בנוגע לכתובה מוגזמת; ראו שלמה דיכובסקי לב שומע לשלמה – פסקי דין ומאמרים כרך א, טז-יח (יעקב דיכובסקי עורך תשע"ד); ראו גם תיק (אזורי י"ם) 1089594/8 פלונית נ' פלוני (נבו 24.12.2018).

92 ביד"מ 1/50 סידס, לעיל ה"ש 6; פרשת גולדמן לעיל ה"ש 71.

93 סעיף 3 לחוק שיפוט בתי דין רבניים, לעיל ה"ש 62.

94 משפטי עוזיאל, לעיל ה"ש 26.

95 עדותו של הרב עוזיאל על הנוהג שרווח בארץ ישראל היא בעלת חשיבות רבה ביותר. הרב עוזיאל נולד בירושלים בשנת תרמ"ח (1888) למשפחה ספרדית ותיקה, וכבר בעידן העות'מאני כיהן כרבה של יפו. לאחר מכן המשיך לכהן בתפקיד זה גם בעידן של השלטון המנדטורי ובשנת תרצ"ט-1939 התמנה לרב הראשי הספרדי, ובתוקף תפקידו כיהן גם כנשיא בית הדין הרבני הגדול.

96 לפי הלוח שפרסם אברהם משה לונץ, לוח ארץ ישראל (מבחר מאמרים), ירושלים תרנ"ה, עמ' 14, היחס בין הפרנק הצרפתי לשילינג האנגלי היה כדלקמן: פרנק = 5 גרוש + 10 פרוטות

כתבו מאתיים שילינג כסף, שהם 10 לי"מ השווים ל-10 לא"י.⁹⁷ שוויים של 200 שילינג בתקופת המנדט היה גבוה משוויים של 200 פרנק בתקופה העות'מאנית. נוהג זה הולם את גישתו של הרב עוזיאל כי צריך לרשום סכום של מאתיים על פי המטבע היוצא באותו מקום ובאותה שעה בלי קשר לערכו, ובלבד שלא יפחת הסך הכולל משוויים של 25 דינר כסף. הרב עוזיאל הוסיף וציין כי "מוסיפין יותר לפי כבוד הזוג ומעמדם ומשום כך נהגו לכלול גם את העיקר גם התוספת בסכום כולל". לאמור, הסכום הכולל של הכתובה הספרדית היה 10 לא"י ועוד תוספת כתובה שהיא וולונטרית ומשתנה. סכום זה של 10 לא"י היה אפוא סכום המינימום עד סמוך להתקנת התקנה, אם כי רווח הנוהג להוסיף על הסכום המינימלי ולכלול יחדיו את סכום המינימום, המייצג את עיקר הכתובה, ואת התוספת. עדות נוספת בנוגע לסכום של 10 לא"י מצויה במבוא לתקנת הרה"ר. שם נאמר ש"הסכום הקבוע ונהוג של מאתיים זוז (בערך עשר לא"י)",⁹⁸ וכוונת הדברים היא שזהו הסכום שהחתן מתחייב לפי הדין, ומעבר לכך הדבר נתון לרצונו הטוב.

נעייין עתה בסכומים שנרשמו בכתובות באותם ימים ושאיטרנו במאגרים שונים, ובשל האופי העדתי של הכתובה ניתן את דעתנו גם למוצא של בני הזוג. לרשותנו עומד מאגר גדול יחסית של כתובות שנמצא בספרייה הלאומית בירושלים.⁹⁹ מאחר שיד המקריות שולטת באוסף זה, קשה לומר עליו שהוא מייצג או מאפשר הסקת מסקנות בעלות אופי סטטיסטי מובהק, עם זאת הוא מאפשר לנו לשרטט תמונה די טובה בשל המספר הניכר יחסית של כתובות שנאספו שם. נתוודע עתה לכמה כתובות ולסכומים המצוינים בהן.

בכתובה מאמצע שנות העשרים רשם החתן יעקב בן שלמה רובין כללה קלארה בת יעקב פיסו סכום כולל של 10 לי"מ,¹⁰⁰ שזהה לסכום הסטנדרטי שצוין בתקנת הרה"ר.¹⁰¹ הכתובה נכתבה על טופס רשמי של העדה הספרדית של ירושלים, וחותרת העדה אף מופיעה על גב הכתובה. מאחר שהכתובה היא ספרדית לא מופיע בה ברכיב הנדוניה סכום קצוב בדומה למאה זקוקין כסף צרוף אצל האשכנזים, רק נכתב שהסכום הכולל של כל רכיבי הכתובה הוא 10 לי"מ. ראוי לציין כי מדובר בכתובה שניתנה לאישה גרושה שזכאית רק ל-100 זוז, שהם 5 לי"מ, והחתן הוסיף עוד 5 לי"מ, בסך הכול 10 לי"מ.

ואילו שילינג = 6 גרוש + 20 פרוטות.

97 הרב עוזיאל מציין סכום זה ואיננו מבחין בין העדות, אשכנזים וספרדים. לעומתו כותב פריימן כי הסכום של עשר לא"י נהג רק בין אשכנזים. פריימן, לעיל ה"ש 13, בעמ' רסא-רסב.

98 ראו הכתוב לעיל ליד ה"ש 23. להלן בניתוח התקנה אנחנו משערים כי דברי ההסבר הללו משקפים את עמדת הרב עוזיאל כפי שבאה לידי ביטוי בקונטרס שכתב. אף על פי כן מדובר בטקסט שנחתם בידי הרבנים הראשיים, מועצת הרבנות הראשית המורחבת ורבני הקהילות ברחבי הארץ.

99 מדובר בסדר גודל של מאות כתובות, חלקן הגדול מירושלים.

100 חתן: יעקב בן שלמה רובין; כלה: קלארה בת יעקב פיסו; טופס של כוללות ועד הספרדים בירושלים; נושא נוסף: כתובת גרושה; The National Library of Israel Jerusalem Israel Ms. Heb. 901.609=4.

101 ראו הכתוב לעיל לעיל ליד ה"ש 23.

כתובה אחרת, צנועה יותר בסכומה, ניתנה אף היא בירושלים בשנת תרפ"ה-1925, ונראה שהסכום שם הגיע לחמש ל"מ.¹⁰² מדובר בחתן אליהו בן מרדכי הלבר והכלה שרה בת אברהם ברוכיאל. הזוג היה קרוב לוודאי אשכנזי, שכן בכתובה מופיעה תניית רגמ"ה שלא לשאת אישה אחרת, וכן נקבע שהירושה כמנהג אשכנז על פי תקנות שו"מ. בנוסף מופיעה חותמת בית דין צדק של האשכנזים בעיר הקודש ירושלים, המלמדת על מוצאם האשכנזי של שני בני הזוג.

מקור שלישי לבחינת ערכן הכספי של הכתובות הוא פסקי דין של בתי הדין הרשמיים, ואשר רובם ככולם התפרסמו בקובץ "אוסף פסקי דין רבניים" בעריכת זרח ורהפטיג.¹⁰³ רובם המכריע של פסקי הדין ניתן בשנות הארבעים כך שהם ניתנו בסמוך להתקנת התקנה של הרה"ר, ובחלק גדול של המקרים מדובר בכתובות שנכתבו לפני התקנה. נציג עתה ממצאים העולים מפסקי הדין הללו. בתיק תש"ה/1/31, שנדון בבית הדין הגדול בהרכב של הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל והרב קלמס, נסב הסכסוך הכספי על שאלת גובה הפיצויים.¹⁰⁴ סכום הכתובה היה 10 לא"י, ובסופו של דבר נפסקו לאישה 1,000 לא"י עבור השקעתה במסעדה שנותרה בבעלות האישי, ועוד 100 לא"י עבור כתובתה ופיצויים. פסק הדין האזורי ניתן בשנת 1945, כשנה לאחר תקנת הרה"ר, אך מאחר שנזכר בו שלבני הזוג היה כבר ילד שעבורו זכתה האישה בהחזר שכר לימוד ברור שהנישואין התקיימו כמה שנים לפני תקנת הרה"ר. בתיק תש"ג/40/105 נפסק לאישה סכום של 75 לא"י עבור כתובתה לאחר ניכוי שווי החפצים של הבעל שהיא נטלה. מדובר היה באישה שנייה שנישאה בנישואין ביגמיים בשל עקרות האישה הראשונה, ולאחר מכן מיררה האישה הראשונה את חייה של השנייה. בית הדין הרבני הגדול הכיר בצדקת תביעתה של האישה השנייה ופסק לה כאמור את הסכום הנ"ל, שהיה גבוה בהרבה מהמינימום הרווח. מקרה נוסף משנת תש"ג (1943) נדון בתיק תש"ג/48/106 ובו קבע בית הדין הרבני הגדול מדין פשרה לחייב את הנתבע א' לתת לאשתו ב' חמישים וחמש לא"י דמי כתובה ופיצויים.

בתיק תש"ד/12/107 נדון מקרה שבו ניתן פסק דין לראשונה בשנת תרצ"ט (1939) ובו חויב הבעל בסכום של 300 לא"י עבור הכתובה ופיצויים. משלא העביר האישי את הסכום במועד הגדיל בד"ר את סכום החיוב בשנת תש"ה (1945) ל-700 לא"י. גם כאן לא פורט מהו סכום הכתובה ומה סכום הפיצויים. בתיק תש"ה/6/108 נרשם בכתובה בסמוך לתקנה סך של 100 לא"י. בנוסף נתנה האישה לבעלה סך של 100 לא"י בתור נדוניה.¹⁰⁹ בד"ר חייב

102 The Ben Zvi Institute Jerusalem Israel KET 751

103 אוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לארץ ישראל, בית הדין הגדול לערעורין (זרח ורהפטיג עורך תש"י).

104 שם, עמ' פג.

105 שם, בעמ' כה.

106 שם, בעמ' כו.

107 שם, בעמ' לח.

108 שם, בעמ' עב.

109 מקרה אחר שבו נתנה האישה נדוניה בעין לבעל נדון בתיק תש"ה/48/1, שם, בעמ' קה. מדובר בבני זוג ספרדים שנישאו בסביבות שנת 1930. צוין שהאישה נתנה לבעלה נדוניה בסך 1,300 לא"י, ועם הסכום הזה הוא ניהל עסקים ועשה חיל רב.

את האיש לגרש בנימוק של אינ-אונות והטיל עליו תשלום כולל מתוך פשרה של סך 250 לא"י, מהם 150 לא"י עבור הנדוניה ועוד 100 לא"י פיצויים, מבלי להזדקק לסכום הכתובה כשלעצמה. בולט לעין כי נושא הכתובה ונושא הפיצויים משולבים באופן הדוק, ובית הדין מגדיל את הסכום הרשום בכתובה במידה רבה ומכנה את התוספת בשם פיצויים. כך היה במקרה הנ"ל, וכך היה במקרים נוספים. למשל, בתיק תש"ה/43/1101 בין בני זוג שנישאו קודם לתקנת הרה"ר פסקו לחייב את האיש בסך של 500 לא"י כתשלום עבור הכתובה והפיצויים, מבלי להבחין בין השניים.¹¹¹

שילוב מעניין בין עיקר הכתובה לבין הנדוניה, בעוד שתוספת הכתובה נרשמה בנפרד, אנו מוצאים בתיק תש"ה/63/112 סכום עיקר הכתובה והנדוניה ביחד היה 300 לא"י, והסכום שהאיש קיבל עליו לשלם בתור תוספת כתובה היה 100 לא"י. במקרה זה הודה האיש כי קיבל את הדירה מאשתו בתור נדוניה, ולפיכך חייבו אותו להשיב את הדירה לאישה. בשל כך נפסק כי "בהחזרת הבית ייפטר המערער ממה שמגיע לה עפ"י עצם הכתובה", ורק את תוספת הכתובה יהיה עליו לשלם. נראה שבית הדין סבר כי הנדוניה הייתה המרכיב המרכזי בסכום המשולב של עיקר כתובה ביחד עם הנדוניה, ולכן השבת הדירה מהווה את השבת רכיב הנדוניה בכתובה בעוד שרכיב עיקר הכתובה היה שולי.

בפסק דין נוסף, תיק תש"ז/53/113 הנדוניה מופיעה כגורם כספי עצמי, ובד בבד סכום הכתובה כשלעצמו אינו בולט אלא משולב בפיצויים. מדובר בזוג שהתחתן בסביבות שנת 1933 והאישה הביאה עימה נדוניה לנישואים, אם כי לא פורט מה סכומה, ובין הצדדים התנהלו דיונים על כך. בית הדין האזורי פסק לאישה 150 לא"י עבור הכתובה והפיצויים, ואילו בית הדין הרבני הגדול החזיר את התיק כדי שייקבעו פיצויים גבוהים יותר. נוכל לשער כי לבית הדין הרבני הגדול ברור היה פעמים רבות כי סכום הכתובות שנדונו בפניו היה נמוך ולא צודק ולפיכך הוא ביקש לאזן את זכויות האישה באמצעות מנגנון הפיצויים, אלא שמנגנון זה היה חידושו של בית הדין הרבני הגדול ומן הסתם הסתייגו ממנו בתי דין אזוריים שונים.¹¹⁴ לפיכך ביקשה הרה"ר להגדיל את סכום הכתובה לכול, כדי שלרשות האישה יעמוד עם גירושה סך של 50 לא"י לפחות, בלא עוררין, הגם שחברי הרה"ר ידעו אל נכון כי אף סכום זה יהיה טעון תוספת והשלמה.

110 שם, בעמ' ק.

111 נושא הפיצויים טעון עיון ומחקר נפרד. עם זאת נפנה לפסק הדין בתיק תש"ז/45/1, בעמ' קסח, שבו נקבע הקריטריון: "צריך שהפיצויים יהיו במקסימום של יכולת הבעל ובאפשרות של חיי קיום של האשה המתגרשת". שם.

112 שם, בעמ' קיז.

113 שם, בעמ' קעב.

114 ראו למשל הכתוב לעיל ליד ה"ש 78.

ג. התקנה להגדלת סכום הכתובה

1. מקורות

תקנות הרה"ר בעניין הכתובה ובעניין מזונות הילד לא התפרסמו ברשומות. זאת משום שהן אינן מוגדרות בתור חיקוק ולכן לפי פקודת הפירושים, 1945, 115 הן לא הצריכו פרסום כדי לתת להן תוקף.¹¹⁶ גם הרה"ר מצידה לא טרחה לפרסם את התקנות באופן מסודר לציבור הרחב, וכפי שכתב לימים שופט בית המשפט העליון יצחק קיסטר: "יש להצטער כי הרבנות הראשית לא פירסמה את התקנות בדפוס, וכי לא הנהיגה פנקס תקנות בו תרשמה באופן כרונולוגי כל התקנות... ואין גם מעין עתון רשמי של הרה"ר... התקנות שוכפלו בסטנסיל..."¹¹⁷.

2. מניעים לתקנה

בהתקנת תקנת הכתובה פעלו הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל במסגרות המסורתיות של התאמת הכתובה למציאות הכלכלית המשתנה, אך הם לא פעלו בחלל חברתי ריק. אנו משערים שהרב הרצוג ועמיתיו ברבנות הראשית קיבלו בעניין זה של הגדלת סכום הכתובה

115 פקודת הפירושים, 1945, ע"ר תוס' 36, 1400.

116 לפי סעיף (d)2 של פקודת הפירושים, דין דתי הכולל בגדר המונח law. נאמר שם כי המונח מתייחס ל"religious law whether written or unwritten". גם ההוראה בסעי' 20 המחייבת פרסום ברשומות מתייחסת למונח enactment (תקנות), אך לא למונח הרחב יותר law. הכללת דין דתי במסגרת המונח law החילה עליו את הוראת סעי' 35 של הפקודה שלפיה גם הדין הדתי הוא במסגרת הידיעה השיפוטית של בית המשפט, והוא בגדר מפורסמות שאינן צריכות ראייה. ראה על כך בהרחבה מנשה שאווה הדין האישי בישראל 512-513 (מהדורה רביעית מורחבת 2001).

117 יצחק קיסטר "תקנות הרבנות הראשית לא"י בענייני אישות" תורה שבעל פה י"ב, נא (תשל"ל). לידינו הגיעו התקנות ודברי ההסבר בכמה ערוצים אלטרנטיביים. הרב הרצוג, שהיה הרב הראשי בתקופת חקיקת התקנות ויוזם החקיקה, התכתב בעניינן עם עורך כתב העת תלפיות בניו יורק בשנת תש"ד (1944). הרצוג, לעיל ה"ש 8, בעמ' 122. לקראת פרסום התקנות נשלחו לרבנים ולקהילות הצעת נוסח של התקנות העתידיות והן פורסמו במאמרו של א"ח פריימן, שגם כתב עליהן ביקורת. פריימן, לעיל, ה"ש 13. השופט שרשבסקי פרסם את התקנות בשנת תשי"ח (1958) בספרו דיני משפחה. שרשבסקי, לעיל ה"ש 8. הקונטרס פורסם שוב בתחוקה לישראל, ומכאן הן נודעו לציבור הרחב של המשפטנים העוסקים בדיני המשפחה. הרצוג, לעיל ה"ש 8, בעמ' 118-121. אומנם בכתב העת תלפיות התפרסם מכתבו של הרב הרצוג על אודות התקנות ותוכניהן כמה חודשים לאחר חקיקתן, אבל כתב עת זה יצא לאור בניו יורק וככל הידוע לנו הוא לא הגיע לידיעתם של משפטנים בארץ. חיבורו של שרשבסקי התפרסם בשנת תשי"ח (1958) והוא איננו מזכיר את המאמר בתלפיות, ואף השופט קיסטר, המוזכר בה"ש זו, איננו מזכירו. ההצעות של התקנות זכו לדיון רחב ומקיף בקונטרס מפרי עטו של הרב עוזיאל, אם כי הוא פורסם רק בשנות השישים. משפטי עוזיאל, לעיל ה"ש 26. כל אלה, וכן טיטות שונות שכתב הרב הרצוג ונמצאו בארכיונו, פורסמו בסדרה תחוקה לישראל שערך איתמר ורפטיג בשנת תשמ"ט (1989), והוא אף טרח ופרסם מחדש את המקורות האחרים. הרצוג, לעיל ה"ש 8. הדיונים שלנו מכאן ואילך יתבססו על המקורות הללו.

רוח גבית מארגונים אזרחיים שפעלו לקידומה של האישה במישור הכלכלי, כפי שנראה בסמוך. ביטוי לכך אנו מוצאים בדברים שכתב הרב עוזיאל לרב הרצוג בהתדיינות שקדמה להתקנת התקנות:

לדעתי צריך להקדים בפתיחת דברינו "נדרשנו לאשר בקשוננו"... ובאמת הדבר כבר נתפרסם בעתונות שנדרשנו לכך וכן הרצינו לפני חברינו במועצה המורחבת.¹¹⁸

משתמע מכאן בבירור כי הייתה דרישה בקרב הציבור להגדיל את סכומי הכתובה, והיה לכך גם ביטוי פומבי בפרסום בעתונות. נראה לנו כי בין גורמים אלה נמנים ארגוני נשים שנאבקו להיטיב את מצבן של נשים לאחר פירוק קשר הנישואין, ובייחוד לאחר גירושין. הרקע לדרישת קבוצות אלה היה מצבן הכלכלי הקשה של נשים עובדות שלא השתייכו למעמד הבינוני הגבוה, כפי שתואר לעיל בהרחבה, ונשוב ונציג כאן את עיקרי הדברים. ראינו כי הנשים העובדות הופלו לרעה לעומת הגברים בממדים רבים, החל מכך שבתקופת אבטלה הן נדחקו הצידה, ואם הן היו נשואות שללו מהן למעשה במקרים רבים את זכות העבודה. כמו כן, השכר שהרוויחו היה נמוך בהשוואה לזה של גברים שעסקו בתפקידים דומים, וכן תצוין הסללתן לעבודות יוקרתיות פחות, וכתוצאה מכך העדיפו נשים נשואות להתמקד בטיפול בביתן או להשלים הכנסה במסגרת עבודות הבית. יתר הכבדה נגרמה לגרושה לאור העובדה שנתורה ללא תומך, וסיכוייה להינשא מחדש היו נמוכים בשל ריבוי הגרושות ב"שוק הנישואין".¹¹⁹

אומנם במהלך מלחמת העולם השנייה השתפר המצב הכלכלי בארץ ושיעור האבטלה ירד למינימום, אך הדעת נותנת שלקח זמן עד אשר השפיעה ההתאוששות על שוק העבודה של הנשים, לאחר כמחצית העשור הקשה שהייתה בשנות השלושים. יתר על כן, בצד הגאות בתעסוקה החלה האינפלציה לדהור ומדד יוקר המחיה זינק בשיעורים גבוהים ביותר, עד אשר בינואר 1943, בתקופת הדיונים על תקנת הכתובה, הוא הגיע לכדי 299% בהשוואה למדד בתחילת המלחמה באוגוסט 1939.¹²⁰ יתר על כן, מחירי מוצרי המזון, שהם הצורך המרכזי של קבוצות חלשות, ובכללן נשים גרושות עם או בלי ילדים, עלו בשיעור גבוה עוד יותר, והגיעו לכדי שיעור של 348.3%.¹²¹ אומנם עובדים במפעלים ציבוריים שמרו במידה רבה (אם כי לא מלאה) על שכרם הריאלי בעקבות חתימת הסכם לתשלום תוספת יוקר של 80% בין ההסתדרות להתאחדות בעלי התעשייה,¹²² אך לא כך עלה בגורלם של עובדים חלשים לא מאורגנים שעיימו נמנו חלק נכבד של הנשים הגרושות. העלאת סכום הכתובה פי חמישה או פי שישה נראתה כפתרון יעיל ומהיר באמצעות ארגון הכלים המסורתי שעמד לרשות הרה"ר.

118 הרצוג, לעיל ה"ש 8, עמ' 144.

119 ראו הכתוב לעיל ליד ה"ש 55.

120 גלבר, לעיל ה"ש 25, בעמ' 407.

121 שם. מדובר בסל מזונות ששיקף צריכת מזון מוגברת ואשר היה אופייני למשפחות גדולות, בייחוד של בני עדות המזרח, וכונה "הסל המזרחי".

122 שם, בעמ' 408.

עניין אחר נוגע לחתירה לשוויון בין האישה והאיש גם בנוגע לרכוש המשפחתי או העסקי שנצבר במהלך הנישואין, ואשר ברוב המקרים נרשם על שם האישה¹²³ ובהתאם לדוקטרינה של הפרדת הרכוש שרווחה בבר"ר זכה האישה בנכסים הרשומים על שמו. המציאות שהייתה קיימת בתקופת המנדט עוררה מן הסתם אי נחת ואף מורת רוח בקרב נשים, שכל הרכוש שהן קיבלו עם פירוק קשר הנישואין הסתכם בחלק מן המקרים בסכום הכתובה הבסיסי של 10 לא"י. קושי זה היה קיים בנוגע לרכוש המשפחתי שנצבר, וביתר שאת לגבי רכוש עסקי שנצבר ואשר האישה תרמה תרומה ממשית לפעילותו השוטפת של העסק ולפיתוחו. על אחת כמה וכמה עורר הדבר קושי והתמרמרות כשהאישה תרמה מהונה לפתיחת העסק אך הוא לא נרשם על שמה. דבר זה על התופעה ניתן ללמוד מממצאיה של דבורה ברנשטיין כי במודעות שידוכין שפורסמו בעיתון "נשים שחפשו בן זוג הצהירו, בתארן את עצמן, על סכום כסף שברשותן, וגברים שחפשו בת זוג ציינו את הדרישה לאמצעים אצל בת הזוג המבוקשת"¹²⁴. באותן מודעות שידוכים שהתפרסמו בעיתון הדגישו נשים שחפשו בני זוג "כי יש בידיהן סכום כסף לפתיחת עסק בערך של 400 לא"י ולפעמים הרבה יותר מכך, והגברים שפרסמו את עצמם ואת מבוקשם הדגישו כי נדרש שיהיה סכום כסף של כמה מאות לא"י בידי המועמדת המבוקשת".

מורת הרוח הרבה של מי שתרמה כספים במישרין או בעבודתה לפיתוח עסק ואינה מקבלת את חלקה עם פירוק חבילת הנישואין אפשר שמוצאת את ביטויה גם בטיעונו של הרב עוזיאל בנוגע לכבוד האישה במסגרת הנישואין. אפשר גם שעניין זה משקף את התמורה במעמד האישה בכלל, ובאופן מיוחד בקרב החלוצות והחברות בתנועת העבודה הישראלית שרעיון השוויון בין נשים וגברים היה נר לרגליהן. אי נחת זו מודגמת בכמה פסקי דין שנתן בית הדין הרבני הגדול בתקופת המנדט ושבהם בלט הפער בין הרכוש הנכבד והגדול, לעיתים, שאיתו יצא האיש מן הנישואין לבין דלות הרכוש של האישה. למשל, במקרה אחד כתב בית הדין בשנת תש"ה (1945) כי "יש להביא בחשבון את העובדה שהאשה השקיעה ממיטב כחותיה בעסק בעלה"¹²⁵. אומנם עד מהרה סייג בית הדין את דבריו והדגיש: "הגם שלפי הדין המחייב (כל זמן שהרבנות הראשית לא תיקנה תקנה כזאת) אין יסוד בגלל זה לתת לאשה את חצי הרכוש כדין שותף שוה בשוה..."¹²⁶, אבל עובדה זו של מאמץ משותף בעסק היא שיקול בקביעת הפיצויים.

בשלב זה ניסה בית הדין הגדול להיעזר בדוקטרינה של פיצויי גירושין שמתווספים לכתובה, שערכה היה מועט במקרים רבים. אולם הדוקטרינה הזו התבססה על מנהג בית הדין, שהיה למעשה חידושו של בית הדין הרבני הגדול ועיגונו המשפטי היה רופף. במקרה הנזכר נועדו הפיצויים לשפות את האישה על עבודתה האינטנסיבית בעסק שרשום על

123 ראו דבורה ברנשטיין, בשוק העבודה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 100. המחברת מציינת שם כי מבין אלפי חנויות המכולת שהיו רשומות בשנת 1941 בספרי הרישום בעיריית תל אביב חמישית נרשמו על שם הנשים. אומנם ייתכן שיתר חנויות המכולת, כ-80%, הוקמו באמצעות הון של האיש בלבד – דבר שיש לפקפק בו לאור מה שנכתוב להלן בעניין הביקוש להונן של נשים לפתיחת בתי עסק במודעות השידוכין – אך אין ספק שכרובן הגדול של חנויות המכולת עמלו נשים ביחד עם בעליהן רוב שעות היממה.

124 שם, עמ' 101.

125 תיק תש"ה/31/1, לעיל ה"ש 103.

שם בעלה, אך לא על תרומתה בטיפוח הקן המשפחתי וגידול הילדים. אלא שעיקרון של התקדים המחייב אינו קיים במשפט העברי, כך שבתי דין נמוכים לא היו כפופים לפסק דין שניתן בבית הדין הרבני הגדול לערעורים, והיכולת של בית הדין הזה להטמיע את הדוקטרינה הייתה מוגבלת.¹²⁶

3. הנימוקים

הנימוקים לתקנה מופיעים בשני שלבים: בשלב המוקדם של הדיונים שקדמו לחקיקה, ובשלב השני בדברי ההסבר שנכתבו בצמוד לגוף התקנה. בשלב המוקדם התקיימו לפי עדותו של הרב הרצוג דיונים בעל פה "בין חברי מועצת הרבנות הראשית המורחבת של ארץ ישראל"¹²⁷ ואולם מהמו"מ שבע"פ לא נעשה פרטי-כל"¹²⁸. עם זאת, "היה גם מו"מ של הלכה בכתב" בינו לבין הרב עוזיאל, ולדבריו תמצית הנימוקים מופיעה בשני מסמכים ששלח הרב הרצוג לעורך של כתב העת תלפיות.¹²⁹ נציין כי בכתיבתם זו הרבו שני הרבנים הראשיים לדון באופן שבו ראוי להתקין את התקנה והדפוס הטקסטואלי הנדרש לפי ההלכה. שלושה נימוקים לתקנת הכתובה מופיעים בשני הרבדים של דברי ההסבר: (1) שלא תהא קלה בעיניו לגרשה, (2) נשיאת חן בעיני הבעל, (3) בסיס כלכלי לאחר הגירושין, אך בדברים שהתפרסמו לא פרושו הרבנים יריעה רחבה של מעמדה הכלכלי של האישה, שכסף הכתובה הוא אחד ממרכיביו אך לא היחיד.¹³⁰

מוקד הזמן של הנימוק הראשון הוא לקראת הגירושין, והוא מופיע כבר בספרות חז"ל. מוקד הזמן של הנימוק השני, משום חינוך, נזכר אף הוא במקורות חז"ל, אלא שהוא מתייחס לאפשרות השיקום של האישה בנישואין חדשים. עם זאת בדברי ההסבר, ובייחוד אצל הרב עוזיאל, הוא הורחב גם למהלך חיי הנישואין הראשונים, בנימוק שסכום כתובה גבוה מעניק כבוד לאישה בעיני עצמה ובעיני בעלה ומיטיב עם מעמדה במסגרת הנישואין.¹³¹ מוקד הזמן של הנימוק השלישי הוא לתקופה שלאחר הגירושין, וכנראה נתחדש בכתיבה ההלכתית בדורות האחרונים.¹³²

הנימוק הראשון להעלאת סכום הכתובה, "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה", מופיע בכל הטקסטים של התקנה ודברי ההסבר לתקנה, והוא מחייב עיון ביקורתי. יעד זה נזכר כבר בתלמוד בתור הנמקה לתקנת הכתובה: "מאי טעמא תקינו לה רבנן כתובה? כדי שלא תהא

126 ראו הכתוב לעיל ליד ה"ש 78.

127 לדברי הרב הרצוג, נכללו בדיונים "נוסף על המועצה הקבועה בירושלים עיה"ק ת"ו גם את ראשי הרבנים של תל אביב חיפה ופתח תקוה שליט"א".

128 הרב אי"ה הרצוג "מכתב לק' מירסקי" תלפיות א 462 (תש"ה).

129 שם. שני המסמכים אוחדו בידי עורך כתב העת תלפיות, ובנוסף פרסמם איתמר ורהפטיג בנפרד בתחוקה לישראל. הרצוג, לעיל ה"ש 8, בעמ' 114-121.

130 ראו הכתוב לעיל ליד ה"ש 26.

131 הד לתפיסה של כבוד האישה ומעמדה במהלך הנישואין מצאנו אצל הרב עוזיאל בכתיבה מוקדמת יותר. ראו אלימלך וסטרייך "ניצנים מוקדמים של שיטת הרב עוזיאל בענייני משפחה" מאזני משפט ד 793, 808-809 (2005).

132 ראו למשל הרב שלמה דיכובסקי, לעיל ה"ש 91.

קלה בעיניו להוציאה".¹³³ נימוק זה נשען על ההלכה הרווחת בספרות חז"ל כי "האישה יוצאת לרצונה ושלא לרצונה", לאמור, ניתן לגרשה בעל כורחה, וכדי להגן עליה מפני גירושין כפויים התקינו את הכתובה לטובתה. ברור שאם נשחק הערך הכספי של הכתובה כי אז ההגנה מפני גירושין כפויים מתרופפת, ויש צורך לחזק את ההגנה. נראה אפוא שבתקופת התקנה הגיעו הרבנים למסקנה שסכום הכתובה בסך 10 לא"י חדל למלא את התפקיד שנועד לו, ונדרש להעלות את הסכום.

אלא שנימוק זה להגדלת סכום הכתובה מוגבל מאוד בשל המשתנה התרבותי-עדתי של ההלכה שמתוכה צמח הנימוק. בסביבות שנת 1000 לספירה התקין רבנו גרשום באשכנז את התקנה המפורסמת האוסרת על האיש לגרש את אשתו בעל כורחה, תקנה הנקראת "חרם דרבנו גרשום" (להלן: חדר"ג).¹³⁴ תקנה זו הופנמה ביותר במסורת האשכנזית לדורותיה, עד אשר כשלוש מאות שנה לאחר מכן ציין ר' אשר ב"ר יחיאל האשכנזי לבני ספרד כי תקנה זו נחשבת בעיני האשכנזים כאילו ניתנה מסיני.¹³⁵ חדר"ג סיפק אפוא לאישה הגנה טובה ביותר מפני גירושין כפויים, וסכום הכתובה חדל בסביבה האשכנזית להיות המגן על האישה לעניין זה. ביטוי לכך אנו מוצאים בהלכה אחרת הקובעת שאסור לחיות עם אישה שלא ניתנה לה כתובה. על הלכה זו כתבו חכמי הלכה בפולין כי עתה, לאחר חדר"ג, אין עוד ממש בהלכה זו ואפשר לחיות עם אישה אף בטרם נמסר לה שטר הכתובה, שכן ממילא אסור לגרשה בעל כורחה (אם כי למעשה לא התירו זאת).¹³⁶

איסור חדר"ג לגרש אישה בעל כורחה, שלא כמו חדר"ג שאסר ריבוי נשים, התקבל גם אצל חלק מן העדה הספרדית כבר במהלך ימי הביניים. עם זאת, הוא לא התקבל בקרב עדות מזרחיות דוגמת בני תימן ועיראק, ואף אצל המרוקאים הנושא היה שנוי במחלוקת. לאיזה חלק ביישוב היה אפוא נימוק זה רלוונטי? לפי הנתונים שבידינו, ההרכב העדתי של היישוב היהודי בשנת 1943 היה כדלקמן: אשכנזים – 79.4%; ספרדים – 8.8%; תימנים 4.7% ועדות מזרחיות אחרות 7.1%.¹³⁷ יוצא אפוא שכאמצעי למניעת גירושין כפויים הייתה תקנת הרה"ר מיותרת לגבי כ-80% מהאוכלוסייה ביישוב, ואפשר שאף יותר.

לאמיתו של דבר, הרב עוזיאל ניהל בתקופת המנדט מערכה כבדה נגד מסורות מזרחיות וגם ספרדיות שנקטו שמותר לגרש אישה בעל כורחה אף אם לרשות הבעל אינה עומדת עילת תביעה ממשית. כבר בשנות העשרים של המאה העשרים, בעת שכיחן כרכה של סלונקי, נקט עמדה תקיפה הדוחה את הלכת רא"ם, שעיקרה כוחו של האיש להשתחרר ללא עילה מחובותיו כלפי אשתו אם הוא הפקיד גט וכתובה בבית הדין.¹³⁸ לאחר מכן, בעת שכיחן כבר כרכ ראשי, הוא שב על עמדה זו בפסק דין שנתן בבית הדין הרבני לערעורים,

133 ראו הכתוב לעיל ליד ה"ש 84.

134 וסטרדיך, תמורות במעמד האישה, לעיל ה"ש 88, בעמ' 65-70, 168.

135 שם, בעמ' 167-168.

136 ראו הגהת הרמ"א לשלחן ערוך אבן העזר סימן סו סעיף ג: "ועיין לקמן סי' קע"ז, דבמקום שאין מגרשין רק מרצון האשה, אין צריך לכתוב כתובה; אם כן בזמן הזה במדינות אלו, שאין מגרשין בעל כרחה של אשה משום חרם רבינו גרשום, וכמו שיתבאר לקמן סימן קי"ט, היה אפשר להקל בכתיבת הכתובה, אבל אין המנהג כן ואין לשנות".

137 גורביץ וגרץ, לעיל ה"ש 14, בעמ' 104/ד טבלה נה.

138 וסטרדיך ניצנים מוקדמים, לעיל ה"ש 131, בעמ' 800-807.

במקרה שבו תבע האיש, שהיה בן לאחת מעדות המזרח, לגרש את אשתו בעל כורחה ללא עילה מוגדרת.¹³⁹ בית הדין הרבני האזורי קיבל את התביעה בנימוק שאין מחסום משפטי על האיש מפני גירושין כפויים של אשתו. העניין הגיע לבית הדין הרבני הגדול בראשותו של הרב עוזיאל בתיק שנפתח בשנת תש"ה-1945, וזה דחה עמדה זו בתוקף. בשל חשיבות הדברים נציגם כאן:

אמנם מה שלא פירשו חברי בית הדין בדבריהם מובן מעצמו: שהם סמכו על השקפה מוטעית זאת, כאילו רבני הספרדים לא דאגו חלילה לתקנת בנות ישראל והפקירו אותן לשרירות הבעל לגרשן בעל כרחן. וכבר כתבנו במקרים אחרים דומים לזה, שדבר זה הוא טעות גדולה, שיש בה משום לעז על רבותינו הקדמונים ז"ל. ובאמת לא נהגו בכל קהלות הספרדים להתיר גירושין בעל כרחיה של האשה.¹⁴⁰

זו עמדה נחרצת וחד-משמעית נגד גירוש אישה על כורחה, וכנגד עמדות בקרב חכמים ספרדים ומזרחיים שסברו שכן ניתן לגרש אישה על כורחה.¹⁴¹ נראה אפוא שהנמקה זו של תקנת הרה"ר מתיישבת עם עמדת הרב עוזיאל, והיא חלק ממאבקו נגד גירוש אישה על כורחה במסורות מזרחיות וספרדיות.

אלא שבנוגע לתקנה להעלאת סכום הכתובה העיד הרב הרצוג כי "אני הייתי היוזם והמציע של שלוש התקנות ולסוף חברתי את הטפסים א' ב' לשם מכתב חוזר אל כל רבני הארץ שליט"א".¹⁴² זאת בניגוד לדומיננטיות של הרב עוזיאל במאבק נגד הביגמיה בתקופת המנדט,¹⁴³ וחקיקת התקנה משנת תש"י-1950 נגד הייבום.¹⁴⁴ אין למצוא רמז בדברי הרב הרצוג כי ביקש להתקין תקנה מהותית כדי לפתור את בעייתה של האוכלוסייה הספרדית והמזרחית, שהייתה רק חמישית מן האוכלוסייה היהודית. נראה אפוא כי מרכז הכובד נמצא בשני הנימוקים האחרים, משום חינא, שפירושו "נשיאת חן" במשמעות המקורית של הקלת נישואין חדשים, ושיקום כלכלי, או ליתר דיוק הישרדות כלכלית, לאחר פירוק הנישואין. מה טיבו של הגורם "נשיאת חן", שהוא הנימוק השני להתקנת התקנה? נשיאת חן, או "חינא" בארמית, מופיעה כגורם בכמה מקומות בתלמוד. עיקרו שיפור מצבה המשפטי של האלמנה, בעיקר בכל הקשור לגביית הכתובה. אחת ההוראות היא זו הנותנת עדיפות לאישה על פני נושים או על פני יורשים בגביית כתובתה מנכסי עיזבון שלא נמצאו ברשות המוריש בעת מותו, בין שהיו אלה חובות ובין שהיו פיקדונות.¹⁴⁵ הנימוק שניתן לכך היה

139 תיק תש"ה/48 - 1, לעיל ה"ש 103, בעמ' ק. עמדה דומה ביותר הוא ביטא בשו"ת משפטי עוזיאל, מהדורא תניינא, אבן העזר, סימן א, וייתכן מאוד שמדובר באותו מקרה.

140 תיק תש"ה/1-48, שם.

141 ראו למשל הרב עובדיה יוסף שו"ת יביע אומר ט אבן העזר, סימן כד.

142 הרצוג, לעיל ה"ש 8, עמ' 122.

143 ראו עמיחי רדזינר "מלחמות היהודים: עיצובו של איסור הביגמיה ליהודים בארץ ישראל המנדטורית" חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט

151 (מרגלית שילה, אייל כתבן ורות הלפרין-קדרי עורכים 2010).

144 וסטרייך, הגנת מעמד הנישואין של האישה, לעיל ה"ש 53, בעמ' 319-320.

145 דברי רבי יוחנן בפרשנות שנתן לכלל של רבי טרפון במשנה, בבלי, כתובות פד ע"ב.

”משום חינוא”, והראשונים נחלקו במשמעות הגורם ”חינוא”. רבנו חננאל ובעל הערוך פירשו שהמטרה היא שהאישה תוכל למצוא חן בעיני הגברים ולהינשא, ולשם כך היא צריכה את כסף הכתובה שישמש לה בתור נדוניה.¹⁴⁶ רש”י, לעומת זאת, מפרש ”שימצאו האנשים חן בעיני הנשים וינשאו להן שלא תדאגנה להפסיד כתובתן”. הקלת הגבייה של הכתובה תגביר את החן של הגברים בעיני הנשים כך שלא תחשושנה לכך שאם ימות הבעל היא תפסיד את כתובתה. לעניין תקנת הרה”ר אין זה משנה מי צריך למצוא חן בעיני מי, הנשים או הגברים; בכל מקרה, נשיאת החן המתבטאת בשיפור מצבה המשפטי של האישה בנוגע לכתובה משפרת את סיכויי הנישואין.

בסיכומם של דברים, תקנת הרה”ר ביקשה גם להגן על האישה מפני גירושין כפויים, ככל הנראה במקרים של גברים מזרחיים, שלא היו כפופים לחרם דרבנו גרשום, ובייחוד אלו אשר תעסוקתם הייתה מובטחת יותר ומוגנת.¹⁴⁷ כמו כן נועדה התקנה להעניק לאישה משענת כלכלית נוכח השחיקה האינפלציונית המהירה בערך הכתובה שהתרחשה בשנות המלחמה, ולפחות להבטיח לה לאחר גירושה אפשרויות מחיה בסיסיות. ברם, התקנה בעניין סכום הכתובה לא נתנה מענה שלם לכל מערכת היחסים הכלכלית בין בני הזוג, וברבות הימים – לאחר הקמת מדינת ישראל – היא נדחקה לשוליים ואת מקומה תפס הסדר חלוקת הרכוש האזרחי (וראו להלן).

יש לציין כי בניגוד לנושא מזונות הילדים, שבו נדון בהמשך, בנושא הכתובה לא הייתה קיימת תחרות עם בית המשפט האזרחי, שכן הכתובה בפרט, ויחסי ממון בין בני הזוג בכלל, נחשבו באותה תקופה חלק מענייני נישואין וגירושין הנתונים לסמכות השיפוט הייחודית של בית הדין הרבני.¹⁴⁸ בשל כך, המתח המשפטי לא הוא שעמד בבסיס התקנה, אלא רק המציאות החברתית-כלכלית.

4. התוכן

ההחלטה בנוגע לתקנה להעלות את סכום הכתובה ל-50 לא”י נתקבלה כבר בחודש חשוון תש”ג (אוקטובר 1942) ביחד עם שתי התקנות האחרות, ונכנסה לתוקף בשנת תש”ד (1944) לאחר חג הפסח.¹⁴⁹ לעיל עמדנו על מכלול הרכיבים המשפטיים הקובעים את מעמדה הכלכלי של האישה, אולם הרה”ר לא הלכה בשלב זה לכיוון של פתרון מקיף וכולל לסוגיית יחסי הממון בין בני הזוג, שחייב הסדרים משלימים מחוץ למסגרת הכתובה, אלא הסתפקה בפתרונות חלקיים בצורת הגדלת סכום הכתובה בשל הנימוקים שהזכרנו לעיל.¹⁵⁰ בגוף התקנה בחלק האופרטיבי נקבע:

146 דבריהם הובאו בתוספות שם, ד”ה ”לכתובת אישה משום חינוא”.

147 הכתוב לעיל ליד ה”ש 59.

148 ביד”מ 1/50 סידס, לעיל ה”ש 6, בעמ’ 1020-1022, 1031-1032.

149 הרצוג, לעיל ה”ש 8, בעמ’ 113.

150 לעניין פיצויי גירושין ראו הכתוב לעיל ליד ה”ש 78. הרה”ר גם לא התמודדה עם הנושא של פירות נכסי מלוג והגבלת חופש הקניין של האישה בנכסיה. לנושאים אלה נדרשה החקיקה הישראלית מייד לאחר הקמת המדינה, שהושלמה בפרשנות בית המשפט העליון, ואשר הקפאיה את תוקפו של הדין הדתי בנושא. ביד”מ 1/50 סידס, לעיל ה”ש 6.

מהיום והלאה יכתבו בכל כתובה תוספת לכתולה לא פחות מחמשים ל"י...
 ויכתבו בנוסח זה: "(לכתולה)... דחזי ליכי ותוספת חמשים ל"י" ואף אם לא
 נכתב יהא כנכתב וכתנאי בית-דין.¹⁵¹

לאמור, סך החיוב שהוטל על האיש עתה מכוח התקנה והדין הוא 60 לא"י המורכבות מ-10 לא"י, שהן עיקר הכתובה, ועוד 50 לא"י, שהיא התוספת הקבועה. שאלה נכבדה היא מה היה התחשיב שעליו התבססה הרה"ר בקביעת הסכום. לפי דברי הרב עוזיאל שהובאו לעיל הרי שסכום עיקר הכתובה שנהגו לכתוב היה 10 לא"י, אם כי "מוסיפין יותר לפי כבוד הזוג ומעמדם ומשום כך נהגו לכלול גם את העיקר גם התוספת בסכום כולל". סתם הרב ולא פירש אם היה מנהג להוסיף סכום מסוים קבוע. גם הדוגמאות שאספנו לעיל מתוך פסקי הדין שהתפרסמו באוסף פסקי הדין הרבניים אינן מצביעות על סכום מסוים קבוע. עם זאת, ברשותנו שלוש כתובות שמצביעות על סכומים בסדר גודל דומה לזה שקבעה הרה"ר, הגם שבשל האקראיות שבה הן הגיעו לירינו אין הן מדגם מייצג.¹⁵² נציין עם זאת שבידינו כתובה אשכנזית (מופיעה בה תניית רגמ"ה) שנתן בחיפה החתן שלמה שטרן לכלתו הילדרגד גולדשמידט בשנה זו ובה הגיע הסכום הכולל ל-10 לא"י בלבד ותו לא.¹⁵³ אם שלוש הכתובות שפירטנו בהערה מבטאות נוהג שרווח במידה מסוימת בכתובות

151 הרצוג, לעיל ה"ש 8, כרך ג עמ' 123; שרשבסקי, לעיל ה"ש 26, בעמ' 396. כותרת המסמך היא "נוסח הצעת הרה"ר משנת תש"ג". היא נשלחה לרבנים שונים בארץ ישראל ותאריכה ט"ו בשבט תש"ג.

152 נדגים את דברינו בעזרת כמה כתובות. (1) כתובה של בני זוג אשכנזים מתאריך י"ב מנחם-אב תרצ"ט (1939) נתן החתן עשהאל לכלה בריינא (בתיה) בעיר תל אביב בטופס רשמי של הרבנות הראשית במחוז תל-אביב-יפו. צילום הכתובה נמצא ברשות המחברים. את סכום הכסף של הכתובה פיצלו לשלושה חלקים: עיקר הכתובה – מאתיים וזו; לאחר מכן מופיע סכום הנדוניה המקובל בכתובות אשכנזיות, שהוא מאה זקוקין כסף צרוף ועוד מאה זקוקין כסף צרוף, ובסך הכול מאתיים זקוקין כסף צרוף. סכום זה של 200 זקוקין העריכו כשווה עשר לא"י. בנוסף לכך נרשם "והוסיף לה החתן ארבעים לא"י וס"ה כתובתא דא ותוספתות אלין עולים לסך חמשים לא"י". התוספות בכתובה הן בסכום 50 לא"י שנקבה תקנת הרה"ר. איננו יודעים מדוע לא הוסיפו לחשבון את עיקר הכתובה, שהוא 200 זוז, שאותם העריכו בא"י המנדטורית בשווי של 10 לא"י. משפטי עוזיאל, לעיל ה"ש 26. מכל מקום, הסכום הכולל היה 50 לא"י, שהוא קרוב מאוד למה שקבעה הרה"ר בתקנה. (2) החתן ישראל ב"ר יעקב נתן את הכתובה לכלתו יונה בת יואל ברעננה בשנת תרצ"ט (1938) על טופס של רבנות פתח תקוה. תחילה ציינו את הסכום של מאתיים זקוקין כסף צרוף וקבעו את שוויים ל-10 לא"י. בסוף סיכמו את כל הרכיבים, ובכלל זה את תוספת הכתובה, וקבעו כי סך הכול הוא 50 לא"י. כך גם בכתובה נוספת, שבה העריכו את הרכיב של מאתיים זקוקין כסף צרוף בתור 10 לא"י וסיכמו את כל הרכיבים, כולל התוספת, ל-50 לא"י. צילום הכתובה נמצא ברשות המחברים. (3) חתן: יצחק בן מנחם מנדל קראקאווי; כלה: איטקא בת אלטר יצחק קראשעוויצקי; דפוס ד' וינשטיין, פתח תקוה; בגוף הכתובה האשכנזית החתן מתחייב "שלא יקדש שום אישה אחרת עליה בחיים כתקנת רגמ"ה [רבנו גרשום מאור הגולה] ז"ל". טופס רשמי של הרבנות הראשית לפתח תקוה. The National Library of Israel Jerusalem Israel Ms. Heb. 901.1304=4.

153 הכתובה מצויה בירינו.

אשכנזיות, הרי שהעריכו בהן את סך הנדוניה הקצובה כשווה לסך 10 לא"י והיו שהוסיפו על סכום זה 40 לא"י, כך שסך כל התוספות היה 50 לא"י. אפשר שהרה"ר קבעה את סכום התוספת על בסיס זה אך החליטה לייחד ולשמר גם את עיקר הכתובה בסך 10 לא"י ולא לדלג עליו, אולי בשל דבריו של הרב עוזיאל.

עד כמה חדרה תקנת הרה"ר לתוך הכתובות? עיון בכמה כתובות, שאף הן הגיעו לידינו באקראי, מלמד שלא נשתנה הנוהג שינוי של ממש בעיר תל אביב.¹⁵⁴ ניתן להעריך אפוא כי הסכום של 50 לא"י נכח בכתובות האשכנזיות לפני תקנת הרה"ר ומייד לאחריה, הגם שבשני המצבים היו כתובות שסכומן היה 10 לא"י בלבד.¹⁵⁵ אלא שהרה"ר קבעה להוסיף את

154 (1) בכתובה שניתנה כשנתיים לאחר מכן בעיר תל אביב אנו מוצאים את הסכום שקבעה תקנת הרה"ר, אם כי לא בדפוס שעליו היא החליטה אלא באופן דומה לדפוס האשכנזי המקורי. בתאריך י"א מנחם אב תש"ו-1946 נתן שמואל גולדנר ליפה שיינדל כתובה בטופס חתום של הרבנות בתל אביב, שאותו ערך הרב כהריאל טכורש ובו פירטו את סכומי הכתובה כדלהלן. עיקר הכתובה נותר מאתיים זוז ורכיב הנדוניה פוצל בהתאם למסורת האשכנזית: 100 זקוקין כסף צרוף הנדוניה ועוד תוספת לנדוניה מאה זקוקים כסף צרוף, "בסך הכל מאתיים זקוקין כסף צרוף העולים לסך חמשים לא"י". המשפט האחרון הוא חלק מן הטופס הסטנדרטי של רבנות תל אביב. לאחר מכן מופיעה משבצת עבור תוספת הכתובה, שנותרה ריקה, ומשבצת נוספת לתוספת שליש לכתובה, שאף היא נותרה ריקה. כתובה זו אימצה למעשה את הסכום של 50 לא"י כתוספת על עיקר הכתובה, היא נותרה בתבנית האשכנזית של מאתיים זקוקין כסף צרוף, ששוויים נקבע ל-50 לא"י, ומבלי לנקוב סכום נוסף בתוספת הכתובה (הכתובה מצויה בידינו). (2) שלוש שנים לאחר הכתובה הקודמת, בתאריך ח' אלול תש"ט (1949), נשא יעקב יצחק שוורץ את דבורה לאישה בתל אביב ונתן לה כתובה בטופס של הרבנות הראשית לתל אביב יפו. הטופס הוא של כתובה אשכנזית וכולל את הרכיבים של 200 זקוקין כסף צרוף, וכן את תיקון רגמ"ה שלא לשאת שתי נשים בנוסח "ולא ישא ולא יקדש שום אשה אחרת עליה בחייה כתיקון רגמ"ה ז"ל", בדומה לכתובה הקודמת של הזוג גולדנר, אלא שמופיע שם המשפט "וסך כל כתובת דא ונדוניא דין ותוספות אלין עולים לסך 50 לא"י". הסכום של הכתובה הוא אפוא 50 לא"י, ובניגוד לכתובה של הזוג גולדנר הוא כולל את כל הרכיבים הכספיים בכתובה, שהם עיקר הכתובה, הנדוניה האשכנזית הקצובה ותוספות. כתובה זו שונה מתקנת הרה"ר שקבעה סכום זה של 50 לא"י נוסף על הסכום של עיקר הכתובה, אותו העריכו בסך של 10 לא"י, ובסך הכול הסתכמה הכתובה לפי תקנת הרה"ר ב-60 לא"י. לעיל גם ראינו כי היו שתרגמו את הנדוניה הקצובה ל-10 לא"י, והיו שתרגמו אותה ל-40 לא"י.

155 לפני תקנת הרה"ר, ראו לעיל, כתובת הילגרד גולדשמידט. כתובה שניתנה לאחר תקנת הרה"ר היא כדלהלן. החתן אהרן משה יפה-שיין נתן כתובה לגב' פנינה בתאריך י' אלול תש"ד-1944 בעיר תל אביב. סכום הכתובה היה מורכב מעיקר הכתובה וכן מהנדוניה הקצובה (200 זקוקין). בסעיף התוספת היה קו ולא פורט שום סכום. כמו כן לא נכתב שום סיכום כולל בלא"י. על הכתובה מופיעה חותמת של "הרבנות וביד"צ של אגודת ישראל", ויש לשער שהרבנים של אגודת ישראל, שהתנגדו למוסד הרבנות, התנכרו גם לתקנת הרה"ר בעניין סכום הכתובה. היה גורם אחר שעשוי היה להסתייג מן הסכומים שקבעה הרה"ר. לאחר קבלתן של "תקנות תש"ג" הצביעה ההתאחדות על בעיות מספר בהן. בייחוד הטריד אותה סעיף 30 בפרק ב של שער ג (השער העוסק בתשלום מיסים על פעולות שונות המתבצעות בבית הדין). סעיף זה קבע כי המס על אישור כתובה הוא חצי אחוז מהסכום הכתוב בה, ולטענת ההתאחדות מס זה

ה-50 לא"י על עיקר הכתובה שהוערך כ-10 לא"י, ואילו בכתובות שאיתרנו היה הסכום 50 לא"י הסכום הכולל הסופי. קשה לדעת עד כמה אומצה תקנת הרה"ר באופן מדויק, בסכום הכולל ובדפוס שאותו קבעה. מכל מקום, בשתי הכתובות שהצגנו בהערה לא היה אימוץ מלא, אם משום שהרכיב העיקרי היה הנדוניה הקצובה שנהגה באשכנז (שהוערכה כ-50 לא"י) ואם משום שהסכום הכולל היה 50 לא"י ולא 60 לא"י.

עניין נוסף בר חשיבות, שעליו הצביע כבר פריימן, הוא העובדה שהרה"ר קבעה כאן סכום אחיד לבני כל העדות במסמך כמו הכתובה שחותם הייחודיות העדתית טבוע בו. דומה שמגמה זו מטרימה את התנהלות הרה"ר עם הקמת המדינה בשנת תש"י (1950), בעת שהתקנה תקנות בתחום המשפחה הידועות כחרם ירושלים,¹⁵⁶ תוך חתירה להשוות את הדין המהותי בין כל העדות בישראל: אשכנזים, ספרדים, מזרחיים. ראוי לציין כי לימים ביקר הרב עובדיה יוסף בחריפות מגמה זו של האחדת המסורות של העדות השונות.¹⁵⁷ במקרה הנוכחי, מכל מקום, לא זכתה התקנה לביקורות מסוג זה, אולי משום שניתן היה להגדיל את סכומה לפי שיקול דעת הצדדים.

הזכרנו לעיל את האינפלציה הגדולה שהייתה בארץ ישראל במהלך מלחמת העולם השנייה ושבעקבותיה פחת מאוד ערך הכתובה שהיה נקוב בלירות ארץ-ישראליות. בהיעדר מנגנון מתקן המצמיד את ערך הסכום בכתובה לשינויים במדד המחירים הפכו כתובות רבות להיות בעלות ערך כלכלי נמוך, ונפגעה ביותר יכולתם להעניק לאישה עורף כלכלי מוצק ליום סגריר. עד מהרה התברר כי העדכון של כסף הכתובה לחמישים לא"י לא הדביק את השחיקה האינפלציונית ועליית יוקר המחיה, בייחוד לא בתקופת קום המדינה. כנראה נעשה ניסיון נוסף לעדכון הכתובה למאתיים לא"י לפי עדותו של השופט שרשבסקי בחיבורו,¹⁵⁸ ואולם גם בכך לא היה די. אלא שהסדרת מערכת היחסים הכלכלית בין האישה והאישה החלה ללכת בנתיב של המשפט האזרחי, שבחר בדוקטרינה של חזקת השיתוף ושל איוון משאבים, דוקטרינה שהפחיתה ואולי ייתרה במידה רבה את הצורך בעדכון הכתובה.

5. הדפוס המשפטי של התקנה

תקנת הרבנות הראשית קבעה אפוא שמכאן ואילך יוגדל הסכום הקוגנטי בכתובה פי שישה ויעמוד על שישים לא"י במקום על עשר לא"י שנהגו קודם לכן.¹⁵⁹ הרה"ר יכלה ללכת בנתיב משפטי אחר שמצוי מחוץ לכתובה. תקנה אלטרנטיבית מעין זו יכלה לקבוע כי בכל מקרה של גירושין יש לחייב את האישה בסך של 50 לא"י כפיצוי קבוע, וזאת באופן בלתי תלוי בתשלום 10 לא"י שהן עיקר הכתובה וחייבים לשלמן מכוח הדין או בתשלום רכיבים אחרים

נלקח מן הסכום המופיע בכתובה, שלעיתים הוא מקור המחיה היחיד של האישה, ואף מהווה תמריץ להפחתת סכום הכתובה. להרחבה בנושא ראו רדזינר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 212. אין לנו ידיעה על היקף התופעה הזו.

156 שרשבסקי, לעיל ה"ש 8, נספח ב בעמ' 397-399.

157 וסטרייך, הגנת מעמד הנישואין, לעיל ה"ש 53, בעמ' 328-336. לתגובתם של חכמי תימן ראו חבשוש, לעיל ה"ש 2.

158 ראו הכתוב לעיל ליד ה"ש 23.

159 הרצוג, לעיל ה"ש 8, כרך ג 129, 139.

בכתובה, כמו התוספת או הנדוניה. בנתיב האלטרנטיבי הזה של פיצויים מחוץ לכתובה היה יתרון ניכר, שכן החיוב היה חל גם על בני זוג שנישאו קודם לתקנה, ובלבד שהגירושין התקיימו לאחר חקיקת התקנה. הרה"ר לא הלכה בנתיב הפיצויים אלא בנתיב הגדלת סכום הכתובה אף על פי שהיא לא נתנה מענה לנשים שנישאו קודם לחקיקת התקנה. יש לשער כי הבחירה בנתיב הגדלת סכום הכתובה נבעה מהתנגדות צפויה של דיינים וגורמים רבניים בבתי הדין האזוריים מפני חדשנות ושינויים בדין המהותי דוגמת הוספת חיוב פיצויים עצמאי, שלא נמצא לו זכר במקורות.¹⁶⁰

הדפוס שהרה"ר בחרה בו נותר תחום בתוך המסגרת הקיימת של חיובי הכתובה של האישה כלפי אשתו, אך גם כאן היו פתוחות בפני המתקנים כמה אפשרויות. האפשרות האחת, שאותה הציע הרב עוזיאל, הייתה לכלול את הסכום הנוסף של 50 לא"י ביחד עם הסכום המקורי של עיקר כתובה בסך 10 לא"י, כך שייכתב "ויהיבנא ליכי מוהר כסף וזו ותוספתא דחזו ליכי חמשים לא"י לכתולה ועשרים וחמש לא"י לאלמנה, לבעולה או גרושה". הרב הרצוג התנגד לשנות את סכום הרכיב של עיקר הכתובה והציע למקם את ההוספה של 50 לא"י במסגרת הרכיב של תוספת הכתובה. לפי גישה זו היה השינוי פחות מהפכני, שכן לפי הדין ניתן להוסיף על תוספת הכתובה ככל שיחפוץ האיש. עיקר השינוי התמקד בכך שסכום התוספת הפך קוגנטי והוטל כחובה על כל איש שיישא אישה, ואפילו לא יכתוב בפירוש תוספת זו. נציין שלגישת הרב הרצוג יש תקדים היסטורי ברמות מאתיים זקוקים כסף צרוף שהטילו באשכנז כחובה על האיש בתור נדוניה ותוספת לנדוניה מבלי לגעת ברכיב של עיקר הכתובה. בנוסח התקנה שהתפרסם התקבלה בסופו של דבר גישתו של הרב הרצוג. גלוי לעין כי שאלת ניסוח ההוספה בתוך רכיבי הכתובה תפסה מקום נכבד בדיונים בין הרבנים הראשיים. אין ספק ששיקולים הלכתיים פנימיים הדריכו את הרבנים בקביעותיהם. אבל נראה לנו שגם החשש מפני התנגדויות של גורמים שונים בתוך המערכת הדיינית והרבנית, בנוסף לגורמים שפעלו מחוץ למערכת, דחקו בהם להגיע לנוסחה שתיתקל בכמה שפחות ביקורת. אכן, בין הנימוקים שנתן הרב הרצוג לגישתו היה גם השיקול שלא לעורר התנגדויות מצד גורמים שונים. דומה שפגשנו תופעה דומה של זהירות יתרה מצד הרה"ר מחשש לביקורת חיצונית בנוגע לתקנות הדיון שנחקקו שנה קודם לכן. לפי ממצאיו של עמיחי רדזינר העלימו הרבנים הראשיים את המשקל המכריע בגיבוש קורפוס תקנות הדיון שהיה למשפטיים שלא נמנו עם קהיליית הדיינים, וזאת כדי למנוע התנגדות למעורבות אזרחית שאיננה רבנית.¹⁶¹ במקרה שלנו היה החשש מפני טענות בדבר שינויים בהלכה שמעליהם מרחפת האשמה מתמדת של סטייה מן הדין.¹⁶²

160 ראו הכתוב לעיל ליד ה"ש 78.

161 רדזינר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 227-228.

162 ראו הכתוב לעיל ליד ה"ש 78. אף בנוגע לתקנות סדרי הדין משנת תש"ג, שהן דיוניות בעיקרן, נשמעו קולות של רבנים באחד הכנסים ש"כינו את התקנות בשם 'רפורמה', וקבעו כי יש בהן מרכיבים הנוגדים את דין התורה". אחד הרבנים בכינוס "אף הציע להודיע מיידית לרבנות הראשית שהתקנות הללו לא יוכלו להתקבל, 'אחרת נמחה בכל תוקף, ונארגן את הרבנים בכל הארץ נגד זה'". רדזינר, שם, עמ' 246. על אחת כמה וכמה שחשש כזה היה קיים בנוגע לתקנות מהותיות כמו שינוי סכומי הכתובה.

הדפוס המשפטי שנבחר היה נוח יותר לעיכול עבור חוגים שמרניים החרדים מפני שינויים, אבל התוצאה הייתה מוגבלת ביעילותה. בין השאר, הפתרון שנתנה התקנה היה יפה רק למי שתינשא מכאן ואילך אך לא למי שנישאה כבר וכידה כתובה. כדי להתמודד עם קושי זה בחרה הרה"ר שלא להתבסס רק על התקנה אלא ניסתה ליצור מנהג יזום, כך שבפועל הבסיס המשפטי יהיה גם התחייבות של כל איש מכוח המנהג,¹⁶³ וכל זאת כדי שאף אם יקום ערעור על התקנה עדיין יהיה מקום לחייב בסכומים אלו מכוחו של המנהג. לגופו של עניין, מדובר בתקנה של ממש, שכן היא נקבעה בתור ברירת מחדל "שאף אם לא נכתב יהא כאילו נכתב ויגבו את הכתובה והתוספת יחד כתנאי בית דין".¹⁶⁴

ד. התקנה לחיוב אב במזונות ילדיו הקטנים

1. דין וצדקה: יסודות חובת מזונות ילדים במשפט העברי (עד תקנות הרה"ר)

המציאות החברתית-כלכלית שבה עסקנו לעיל הולידה את הצורך בתמיכה כלכלית בנשים ובילדיהן, וזו חוזקה באמצעות חלק אחר של תקנת הרבנות הראשית: הרחבת החובה של מזונות הילדים. נציג תחילה את הרקע ההלכתי לתקנה זו, ולאחר מכן נדון בנסיבות החברתיות והמשפטיות שהובילו לכך. דיון זה ישלים את התמונה באשר להתמודדותן של תקנות הרבנות הראשית עם האתגרים הכלכליים בשלהי תקופת המנדט, וכך בכך יאפשר לפתוח צוהר לבחינת המקום של תקנות אלו בימינו.

חובת מזונות ילדים במשפט העברי איננה עשויה מעור אחד. היא משתנה ומתפתחת בתקופות שונות, מגוונות מבחינת מקורות החיוב, תלויה משתנים של גיל ומגדר, ואיננה מוסכמת על כולם.¹⁶⁵ לצורך דיוננו כאן נסתפק בהצגת המרכיבים העיקריים של חובת המזונות, כפי שמקובל היה לראותם עד השנים האחרונות.

חובת מזונות הילדים מוטלת על האב כלפי ילדיו. התלמוד מתלבט באשר למקור החיוב, האם מדובר בחיוב מן הדין או בחיוב שדרגתו הנורמטיבית פחותה – תקנה, חיוב מוסרי או חיוב מן הצדקה.¹⁶⁶ ההשתלשלות התלמודית בעניין זה מפותלת, אך היא חורגת מדינונו.

163 ראה ביקורת שמתח פריימן על כך. פריימן, לעיל ה"ש 13, בעמ' רסב-רסג.

164 הרצוג, לעיל ה"ש 8, בכרך ג בעמ' 124. מן הסתם ביקשו הרבנים להדהר את הביטוי "תנאי בית דין" שנאמר לגבי כמה חיובים המוטלים על האיש במשנה במסכת כתובות פרק ד הלכות ז-יב. השימוש בכך הדמיון, "כתנאי בית דין", הולם את עמדתו של הרב הרצוג כי שינויים בעיקר הכתובה הנזכרים כבר במשנה בהקשר של משפחות כוהנים אינם בגדר תנאי בית דין ממש אלא רק כתנאי בית דין.

165 ליסודות חובת מזונות ילדים במשנה ובתלמוד ראו אלימלך וסטרייך "מקורות משפטיים-היסטוריים לחיוב הורים במזונות ילדיהם" דיני ישראל יט קסא (תשנ"ז-תשנ"ח). לחובת מזונות ילדים בהלכה הבתרת-תלמודית ראו שאווה, לעיל ה"ש 116, בעמ' 252-311. לסקירת השתלשלות חובת המזונות ראו גם בעמ' 919, לעיל ה"ש 65, בפסקאות 10-19 לפסק דינו של השופט פוגלמן.

166 ראו בבלי, כתובות מט ע"א – נ ע"א. ארבע דרגות החיוב הללו משתמעות מהסוגיה הנזכרת. בראשיתה הסוגיה דנה בשאלה האם מדובר ב"חובה" או ב"מצווה". לאחר מכן הסוגיה מציגה

ענייננו בהלכה שנקבעה, וזו, משילובן של שתי סוגיות,¹⁶⁷ יוצרת את התמונה המורכבת הבאה: האב חייב במזונות ילדיו עד גיל שש. זוהי חובה מוחלטת, המוטלת על האב (בלבד) מעיקר הדין, איננה מוטלת על האם ואיננה תלויה בקשר הנישואין בין בני הזוג.¹⁶⁸ מעל גיל שש אין לאב חובה משפטית-הלכתית, מעיקר הדין, לזון את ילדיו (זאת על אף אזכורה בתלמוד של תקנת אושא המטילה חובה שכזו על האב). ברם, ההלכה איננה מתעלמת מצורכי הילדים בגילים הללו, ומגדירה את חובת המזונות המוטלת על האב כחובה מוסרית או מדין צדקה. חובה זו מוטלת אומנם על האב יותר מאשר על אחרים, ואף ניתנת לאכיפה,¹⁶⁹ אך היא חלשה מחובה הלכתית-משפטית סטנדרטית,¹⁷⁰ ותלויה בנסיבות.¹⁷¹ הגבול העליון לחיוב מדין צדקה איננו נזכר. לשונה של תקנת אושא – שסביבה התנהל הדין בשאלת החיוב

את תקנת אושא ("באושא התקינו שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים") – תקנה שהיא חלק ממכלול תקנות שהותקנו באושא במחצית השנייה של המאה השנייה לספירה, ודנה האם התקנה נפסקה להלכה או לא. הדין שבהמשך הסוגיה מניח שהתקנה לא נפסקה להלכה, ומבסס את החיוב על לחץ מוסרי שמופעל על האב ("כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא, אמר להו: כפו ליה אסיאת בצבורא, וליקום ולימא: עורבא בעי בניה, והווא גברא לא בעי בניה!"; – כשהיו באים ומתלוננים על אב המסרב לזון את ילדיו) לפני רב חסדא, אמר להם: כפו מכתשת בציבור, ויעמוד עליה ויאמר: עורב מעוניין בבניו [=זן את בניו] ואיש זה אינו מעוניין בבניו!) או על מצוות צדקה. חיוב מצדקה קיים לפי הסוגיה במקרה שהאב "אמיד" (היינו: שיכול לזון את ילדיו), ואז כופים אותו בעל כורחו.

167 שם, סה ע"ב.
 168 דעת הר"ן היא שחובת מזונות ילדים תלויה בחובת מזונות האישה, ולפיכך היא תלויה בנישואין, אולם גישה זו לא נפסקה להלכה. ראו זרח ורהפטיג "למקורות החובה למזונות ילדים" תחומין א 255 (תש"ס).

169 כפייה זו איננה מובנת מאליה; ראו תוספות, כתובות מט ע"ב ד"ה "אכפייה רבא", המתקשים כיצד ניתן לכפות על הצדקה ומשיבים: "ויש לומר דאכפייה בדברים [שכפה את האב בדברים], אי נמי [או גם, תירוץ נוסף] קצבו ביניהן בני העיר לתת כך וכך לחדש". לפי התירוץ הראשון, לא מדובר בכפייה ממשית (ובכך למעשה התוספות "מנטרלות" מרכיב חיוני בחובת המזונות). לפי התירוץ השני מדובר בכפייה ממשית, אך היא נעזרת בתקנת הקהל. על כוחן של תקנות הקהל בענייני ממון ראו אלון, לעיל ה"ש 27, בעמ' 558-630. לצד דברי התוספות, יש הסבורים שניתן לכפות את האב מכוח מצוות צדקה. להרחבה בנושא ראו הגהות מיימוניות, אישות, פרק יב הלכה טו, אות כ.

170 למשל יש הסבורים שלא ניתן לגבות את המזונות מנכסיו של האב. ראו מגיד משנה על הרמב"ם, אישות, פרק יב הלכה טו; וכן – כאשר יש לילדים נכסים משל עצמם, ייתכן שאין חובת מזונות מדין צדקה.

171 ראו כתובות מט ע"ב: "כי הוה אתי לקמיה דרבא [כשהיה בא (אדם שמסרב לזון את בניו) לפני רבא] אמר ליה [אמר לו]: ניחא לך דמיתזני בניך מצדקה [נוח לך שיוזנו בניך מצדקה?! ולא אמרן אלא דלא אמיד ולא אמרנו (שאינן כופים את האב) אלא כשהוא איננו אמיד] אבל אמיד כפינן ליה על כרחיה [אבל (אם האב) אמיד כופים אותו על כורחו], כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמאי ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה [כפי שרבא כפה את רב נתן בר אמאי והוציא ממנו ארבע מאות זוז לצדקה]. אף במצבים שבהם החובה נאכפת מדובר באכיפה על מתן צדקה, כאמור בסוגיה המצוטטת.

מעיקר הדין או מדין צדקה – הוא "כשהן קטנים", וייתכן אפוא שבגיל בגרות לפי ההלכה (גיל 12 לבנות ו-13 לבנים) אין אף חובה מוחלטת.¹⁷² ברם, מסתבר שחובת הצדקה היא ראי לצורך המעשי של הילדים במזונות,¹⁷³ ועל כן בנסיבות חברתיות משתנות, כאשר הצורך בתמיכה כלכלית הוא אף בגיל מבוגר יותר, יש מקום לומר שהיא תימשך גם בגילים אלו. לסיכום התמונה של חיוב האב במזונות ניעזר בלשונו הבהירה של הרמב"ם:¹⁷⁴

כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילין עד שיגדלו בתקנת חכמים. ואם לא רצה גוערין בו ומכלימין אותו ופוצרין בו. אם לא רצה מכריזין עליו בציבור ואומרים פלוני אכזרי הוא ואינו רוצה לזון בניו והרי הוא פחות מעוף טמא שהוא זן את אפרוחיו, ואין כופין אותו לזונם אחר שש. במה דברים אמורים באיש שאינו אמוד ואין ידוע אם ראוי ליתן צדקה או אינו ראוי, אבל אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה המספקת להן, מוציאין ממנו בעל כרחו משום צדקה וזנין אותן עד שיגדלו.

2. מתקנת הרבנות הראשית, תש"ד-1944, דרך (אי) החלטת מועצת הרבנות הראשית, תשע"ו-2015, ועד למהפכת בע"מ 919/15 (תשע"ז-2017)

מזונות הילדים הם אחד משלושת הנושאים שנדרונו בתקנת הרבנות הראשית משנת תש"ד-1944. התקנה קובעת כי יש להרחיב את חובת המזונות עד גיל 15 (ולא רק עד גיל 6). וזו לשונה של התקנה, כפי שנשלחה לרבנים ולקהילות:¹⁷⁵

לפנים בישראל אף על פי שמעצם הדין לא היו כופין את האב בממונו לזון את בניו ובנותיו הקטנים אלא עד הגיל של שש שנים, היו מכלימים אותו ומכריזים עליו כדי להכריחו לזונם עד שיגדלו, אך בזמננו לא איכשר דרא לצערנו וכפיה מוסרית אין כוחה יפה כלל וכלל... אי לזאת קבענו את התקנה הכללית הזאת לכל ארץ ישראל, כשם שמאז ומעולם עד היום הזה היה כח בית דין של ישראל יפה, לחייב את האב בחיוב משפטי גמור ולכופו בממונו ובכל הכפיות האפשריות החוקיות לפרנס את בניו ואת בנותיו עד הגיל של חמש עשרה שנה. בענין החיוב שביד בית דין להטיל מתורת צדקה כשהאב אמיד אין אנו נוגעים כלל וכלל בזה אין שום שנוי חל... ועתה הננו מסכמים את שלוש התקנות שנקבעו כנ"ל באסיפה הנ"ל עפ"י הרבנים הגאונים ועל פינו הח"מ...: ג. כשם שמאז ומעולם עד היום הזה היה כח בית-דין של ישראל יפה לחייב את האב בחיוב משפטי גמור, ולכופו בממונו ובכל הכפיות האפשריות החוקיות לפרנס את בניו ואת בנותיו עד הגיל של שש שנים כך היא מעתה ואילך כחם יפה לחייבו בחיוב משפטי גמור, ולכופו בממונו ובכל הכפיות האפשריות החוקיות לפרנס את בניו ואת בנותיו עד הגיל של חמש-עשרה שנה.

172 ראו רש"י כתובות מט ע"ב, ד"ה "כשהן קטנים": "עד שיביאו שערות", והיינו: עד גיל בגרות.

173 כדברי רבא, המצוטטים לעיל, ה"ש 171: "נוח לך שיוזנו בניך מצדקה?!", כלומר: החובה המוטלת על האב נועדה למנוע הטלת הילדים על כתפי הציבור.

174 **משנה תורה**, אישות, פרק יב, הלכה יד-טו.

175 הרצוג, לעיל ה"ש 8, בעמ' 118-121.

התקנה קובעת כי אב חייב ב"חייב משפטי גמור" במזונות ילדיו עד גיל חמש עשרה, וכי חובה זו ניתנת לכפייה. המשפט המסייג בדברי ההסבר המובאים לפני עיקר התקנה, הקובע כי חובת צדקה כשהאב אמיד עומדת בעינה, איננו ברור, והוא שימש כר לצמיחתן של פרשנויות מצמצמות לתקנה, כפי שנראה בהמשך. משפט זה איננו מופיע כאמור בלשון התקנה עצמה, שבה אין אזכור לצדקה כלל, והיבט זה חשוב לעניין מעמדה של התקנה. כפי שמציינים מתקני התקנה, התקנה לא צמחה בחלל ריק, אלא נבעה מהמציאות החברתית הכלכלית דאז: המציאות הכלכלית שניתחנו בהרחבה לעיל הטילה קושי רב על נשים גרושות לגדל את ילדיהן. במציאות שכזו הכרחי היה לחזק את יכולתה הכלכלית של האישה. כך ראינו גם בתקנת הכתובה, וכן הדברים גם בתקנת המזונות – באמצעות חיוב ישיר של האב לתמוך בילדיו. אלא שבעניין מזונות הילדים הצטרף משתנה שהגדיל את הצורך בתקנה, ובר כבוד הפך אותה למורכבת יותר מבחינת הקונסטרוקציה ההלכתית שלה: אכיפת חובת המזונות בבתי המשפט האזרחיים המנדטוריים. בתי הדין עמדו בפני תופעה גוברת של אבות שביקשו להתחמק מתשלום המזונות בחסות בתי המשפט המנדטוריים. אבות אלו ביקשו להתגרש מנשותיהם, ומשאלו סירבו הפסיקו האבות לשלם את מזונות ילדיהם כאמצעי לחץ על נשותיהם להסכים לגירושין. בתי המשפט המנדטוריים סירבו לאכוף את חובת המזונות, שכן זו פורשה כדין "צדקה" ולא כחובה משפטית, בהתאם למדרג הנוכח לעיל, ומשכך לא ניתנת לאכיפה אזרחית. כפי שמסביר הרב הרצוג:¹⁷⁶

החוק הממשלתי אינו נותן סמכות לרבנות בענין מזונות הילדים אפילו למטה משש, אלא שבתי המשפט הממשלתיים זקוקים בנידון זה לפסוק על פי דיני ישראל, ואירעו מקרים שהאב התאכזר מרוע לב בכדי להכריח את אשתו לקבל ממנו גט ובתי המשפט הממשלתיים פטרו אותו על היסוד שהילדים היו למעלה משש. כשטענו מצד הילדים שבדיני ישראל כופין את האב מתורת צדקה אם הוא אמיד, באה התשובה שהחוק הממשלתי אינו יכול להתחשב עם טענה זו וכדי בזיון וקצף...

מציאות זו הולידה את הצורך בתקנה שתקבע את חובת האב במזונות כחובה משפטית הניתנת לאכיפה על ידי בתי המשפט האזרחיים:¹⁷⁷

כדי לצאת מכל המבוכות והסבוכים יש לנו רק דרך אחת והיא לתקן תקנה כוללת שתחול על הכל ולאחר שנקבעה תקנה זו על פי הרבנות הראשית לארץ ישראל ומועצתה המורכבת ועל פי בתי הדין והרבנים המשמשים בקדש בקהלות (באשור הרבנות הראשית) ובהסכמת הקהלות על ידי המועצות והועדים היא לתקנה זו כל תוקף ועוז כתקנות שו"ם, טוליטולא, ועד ד' ארצות וכו', ויהא זה דין ממש, ועל פיה יפסקו בתי הדין של ישראל בכל ארצנו הק' וממילא במקרה של סירוב יפסקו כך בתי המשפט של הממשלה, ותהא זו תקנה על העתיד ועל העבר עד שיקום ואישיבה שופטיך כבראשונה וגו' במהרה בימינו אמן...

רקע זה חיוני בכדי להבין את הדיון סביב מהותה של התקנה: האם אכן ביקשו מתקניה לערוך שינוי משפטי ממשי ולהפוך את חיוב המזונות מצדקה לדין, או שלא שינו את המסגרת

176 הרצוג, לעיל ה"ש 8, בעמ' 119.

177 שם, בעמ' 120. ההדגשות הוספו.

המשפטית של החיוב אלא העצימו את כוחם של דיני צדקה באמצעות תקנה המאפשרת כפייה ממונית, כאילו הייתה דין? סגנונה של התקנה תומך באפשרות הראשונה, והדברים נאמרו מפורשות על ידי מובילי התקנה בהודמנויות אחרות.¹⁷⁸ אולם הרקע המתואר של מפגש עם בתי המשפט המנדטוריים רומז לכך שהתקנה נועדה לעקוף פלוטר משפטי קונספטואלי שיצר בעיה נקודתית, היינו: הגדרת חובת המזונות כ"צדקה", שהובילה לכך שבתי המשפט המנדטוריים נמנעו מלאכוף אותה, ואפשרה לאבות להתחמק מהתשלום – ולפיכך אין צורך לשנות את הדין מיסודו. נציין גם כי ביחס לכתובה בחרו מתקני התקנה בקונסטרואציה שהיא פחות חדשנית מנקודת המבט ההלכתית (היינו: קביעת סכום לתוספת הכתובה ולא שינוי עיקר הכתובה), כפי שביארנו לעיל, ואם מדובר בעמדה עקרונית – שמה ניתן ללמוד מכך גם לעניין תקנת המזונות. מכל מקום, מבחינת ניסוח ומבחינת מתקני התקנה, כאמור לעיל, מדובר בשינוי יסודי ההופך את חובת המזונות מצדקה לדין. הדברים נראים כפלפול אנליטי, אולם יש להם השלכות על היקף חיובו של האב ועל אפשרות חיובה של האם במזונות הילדים יחד עם האב בנסיבות מסוימות.

הדין בעניין זה נמשך עד ימינו, ובתי הדין – כמו גם הרבנות הראשית – בחרו שלא להכריע הכרעה אחת בעניין, אלא זה אומר ככה וזה אומר ככה.¹⁷⁹ כך למשל קבעה מועצת הרבנות הראשית בהחלטתה מכסלו תשע"ו (שלהי 2015):¹⁸⁰

בנושא חיוב האב במזונות ילדיו לאחר גיל שש, ישנה מחלוקת גדולה בין דיני ישראל בעבר וכיום, האם החיוב הוא מצד התקנה או מדין צדקה... עמדת מועצת הרבנות הראשית היא, שאין ראוי להכניס ראשנו בין ההרים הגבוהים שדנו בסוגיא העקרונית, האם התקנה מצד הדין או מדין צדקה, ועל כן שאלה זו נותרה בעינה, וכל דיין יכריע בעניין על פי שיקול דעתו.

חשוב לציין שהוויכוח איננו על כל מכלול מזונות הילדים, אלא על הצרכים ההכרחיים בלבד. מזונות ילדים נחלקים לרובד הבסיס, הכולל את צורכי המחיה החיוניים לילדים (מרור, הוצאות מחיה בסיסיות), ולהוצאות נוספות (כדוגמת חוגים ומוצרים שהם מעבר לצרכי המחיה ההכרחיים). תקנת הרבנות הראשית עסקה בצרכים ההכרחיים, ולגביהם נחלקו הדעות. אולם בימינו חובת המזונות רחבה יותר, והיא כוללת כאמור מנעד של הוצאות נוספות, ומוסכם על הכול שההוצאות הנוספות הן מדין צדקה בלבד. כלשונה של החלטת מועצת הרבנות הראשית הנוכרת:

בנוסף, גם אם חיוב האב לזון את הילדים הוא מצד התקנה, חיוב זה הוא רק על הצרכים הקיומיים הבסיסיים, אבל חיובים נוספים שאינם בהגדרה זו, חלים מדין צדקה בלבד.

178 ראו תיק 1/15/707, לעיל ה"ש 103, בעמ' קנ; "חיוב שווינוי במזונות ילדים" (חוות דעת של ד"ר מיכאל ויגודה והרב עו"ד אליעזר הללה, 16.9.2015), <https://www.justice.gov.il/Units/>, MishpatIvri/HavatDaatNew/109-isha%20umezonot%20yeladim.doc

179 להרחבה בעניין זה ראו בע"מ 919, לעיל ה"ש 65, בפסקאות 30-31 לפסק דינו של השופט פוגלמן.

180 החלטת מועצת הרבנות הראשית לישראל (30.11.2015), <https://tinyurl.com/y8djoka2>.

להשלמת השתלשלותה של תקנת המזונות נציין גם כי מועצת הרבנות הראשית אישרה בהחלטות מספר לאורך השנים להרחיב את התקנה לילדים עד גיל שמונה עשרה. אומנם הרחבה זו, שיוזמה היה הרב שלמה גורן, נתקלה בהתנגדות עמיתו, הרב עובדיה יוסף, שטען לחוסר סמכותה של המועצה לתקן תקנה זו, אולם בסופו של דבר היא התקבלה. כפי שציינ הרב אברהם שפירא כבר בשנות השמונים, וכפי שחזרה ואשררה מועצת הרבנות הראשית בהחלטתה משנת תשע"ו-2015 הנזכרת לעיל, חייב המזונות הוא עד גיל שמונה עשרה, ובדרך כלל אין על כך עוררין.¹⁸¹ ברם בנוגע למהותה של התקנה, האם מדובר בתקנה מדין צדקה או בחיוב מעיקר הדין, התמונה שונה לגמרי, ובנקודה זו הכריעה המועצה, כאמור לעיל, שלא להכריע.

מי שדווקא כן נקט עמדה בשאלת פרשנותה של תקנת הרה"ר הוא בית המשפט העליון הישראלי. ביולי 2017 קבע בית המשפט בפסק דין מהפכני, בע"מ 919/15, שבמצב של משמורת משותפת ניתן לחייב את האם בהשתתפות במזונות הילדים, גם ביחס לצרכים ההכרחיים. בית המשפט עשה זאת תוך הכרעה בוויכוח הפרשני ביחס לתקנת הרבנות הראשית: תקנת הרבנות הראשית אינה מטילה חובה משפטית, אלא מרחיבה את חובת הצדקה. מכיוון שמדובר בדין צדקה אזי חובה זו אינה מוחלטת, וניתן להטילה גם על האם במקרים הרלוונטיים.¹⁸²

סוגיית מזונות הילדים, כמו גם ענייני הרכוש, מתאפיינים אפוא בדינמיקה הולכת ונמשכת, עד ימינו אנו. השינויים וההתפתחויות מאפשרים לנו לבחון את תקנות הרבנות הראשית משלהי התקופה המנדטורית מפרספקטיבה רחבה, תוך ניתוח משקלם והשפעתם של תהליכים ושינויים חברתיים על עיצוב הדין ופרשנותו. נדון בדברים בסעיף הבא.

ה. משפט, כלכלה וחברה במבט היסטורי: האם השיגו תקנות הרה"ר את יעדיהן

1. פתיחה

בפרק זה נעמוד על התפתחויות הקשורות בתקנות של הרה"ר, ועד כמה הן השיגו את יעדן. כפי שנראה קיים הבדל של ממש בין שתי התקנות. בעוד שתקנת המזונות התמידה להתקיים כחלק מן הדין הרתי המופעל גם בבתי המשפט האזרחיים, לכל הפחות עד לבע"מ 919/15, ובאופן עקרוני גם לאחריו, הרי שבנוגע לתקנת הכתובה חלו שינויים של ממש בדין האזרחי

181 ראו ישראל צבי גילת דיני משפחה – יחסי הורים וילדים: מזונות, יחסי ממון, משמורת וחינוך 502 (2000); החלטת מועצת הרבנות הראשית לישראל, שם. בפועל, לאחרונה קמו בתי דין שביקשו לשוב לתקנה המקורית ולחייב עד גיל 15, אך אלו להערכתנו דעות מיעוט הנתקלות בהתנגדותו של בית הדין הגדול. ראו למשל נימוקי הרב אוריאל אליהו בתיק 1059565/11 א' נ' ב' 52-55 (10.5.2021), הסבור שלא מדובר בתקנה מחייבת ולפיכך דוגל בחיוב עד גיל 15 בלבד. ראו גם סקירת החלטות מועצת הרבנות הראשית והתנגדותו של הרב עובדיה יוסף; ולעומתו, ראו תיק (גרול) 1241751/2 פלונית נ' פלוני, עמ' 7-4 (נבו, 28.7.2020). אף שם נסקרו ונדונו התקנות השונות בעניין, כשמסקנת הדברים היא, כאמור, כי חובת המזונות היא עד גיל 18.

182 בע"מ 919, לעיל ה"ש 65.

כבר במהלך העשור השני של המדינה ואלו השליכו על הרלוונטיות של תקנת הכתובה בתקופה זו. נעיין תחילה בהתפתחויות הנוגעות לתקנת הכתובה, ולאחר מכן נעסוק בתקנת המזונות. לצורך ניתוח הדברים יש צורך בפרישת יריעה רחבה יותר הנוגעת לשינויים רחבים בתחום יחסי הממון בין בני זוג (כולל חלוקת רכוש) שיש להם השפעה גם על שני הנושאים הנדונים כאן. נשלב אפוא התייחסות לכך בדברים שלהלן.

2. מתקנת הכתובה והלאה

שליטתו המלאה של המשפט העברי במערכת יחסי הממון בין האיש לבין האישה, שבה הכתובה הייתה אחד משלושה נדבכים (רכוש, מזונות וכתובה), התמידה עד לשנת 1951 בעת שהכנסת חוקקה את החוק לשיווי זכויות האישה.¹⁸³ חוק זה כלל קביעות עקרוניות בנוגע למעמדה הכלכלי-חברתי של האישה, כמו גם הוראות חשובות בתחום של יחסי הממון בין בני הזוג, ששינו את הדין בבתי המשפט האזרחיים ואשר הוחלו גם על בתי דין דתיים. זאת, בניגוד לענייני איסור והיתר שהוחרגו מתחולת החוק. הוראה מרכזית חשובה היא סעיף 2 של החוק שכותרתו "קניינה של אישה נשואה" הקובע: "לאשה נשואה תהיה כשרות מלאה לקנין ולעשיה בקנינים כאילו היתה פנויה; ואין קניינה שרכשה לפני הנישואין נפגעים על ידי קשר הנישואין".

הסיפא של הסעיף קובעת כי קניינים שרכשה האישה לפני הנישואין לא ייפגעו על ידי קשר הנישואין. השאלה שעמדה לדיון היא האם מעברם של נכסי האישה הרווקה למעמד של נכסי מלוג בעת נישואיה מהווה פגיעה בקניינים של האישה. עמדת בית המשפט העליון הייתה כי אכן כך הוא הדבר, וזאת בשל העובדה שהבעל רוכש לו זכות בפירות הנכסים וגם משום שהאישה מוגבלת מאוד לעשות עסקאות בנכסים אלה במהלך הנישואין. הוא הדין לגבי הרישא של הסעיף הקובעת כי לאישה הנשואה כשרות מלאה לקניין ולעשייה בקניינים כאילו הייתה פנויה. נשאלה השאלה האם העובדה שנכסים שהאישה רוכשת במהלך הנישואין במתנה, בירושה או בדרך אחרת הופכים להיות נכסי מלוג סותרת את הוראת הרישא. גם כאן נפסקה הלכה בבית המשפט העליון כי הוראות המשפט העברי בנושא סותרות את הוראת החוק.¹⁸⁴

הענקת שוויון לאישה במישור הכלכלי הייתה אידיאל ודגל בתקופת היישוב, לפחות בקרב הזרמים הציוניים-סוציאליסטיים. אכן, זרמים אלה באמצעות מנגנונים וגופים שעמדו לרשותם, ובראשם הסתדרות העובדים, עשו מאמצים מרובים להביא לשוויון בין המינים בתחום העבודה. ואולם, כפי שהראינו למעלה בהתבסס על מגוון מחקרים, המאבק היה נכזב. הרעיונות הנשגבים התנפצו על סלעי המציאות והותירו את הנשים בפיגור עמוק בשוק העבודה אל מול הגברים. עתה, ניתן היה לחוקק את החוק שיסיר את כפיפותה של האישה בתחום הכלכלי במסגרת המשפחה מבלי שיהיו לכך השלכות של ממש על התחום הכלכלי.

183 חוק שיווי זכויות האישה, לעיל ה"ש 71.

184 ביד"מ 1/50 סידס, לעיל ה"ש 6, בעמ' 1023; בג"ץ 202/57, לעיל ה"ש 69. ראו עמדת שרשבסקי, שסבר כי הוראות החוק מתיישבות עם כללי המשפט העברי בנוגע לנכסי מלוג. שרשבסקי, לעיל הערה 8, בעמ' 207-208.

מה עוד שהסדר זה, השולל מן הבעל את הזכויות בנכסי מלוג, היה אפשרי לפי המשפט העברי שהתיר לגביו את חופש החוזים, ובתקופות מסוימות אף נהגו כך הלכה למעשה.¹⁸⁵ אין ספק שהוצאת נדבך אחד מתחולת הדין העברי צפויה הייתה לערער את המרקם שהסדיר את כל התחום של יחסים כלכליים בין היתר בנושא המזונות, כפי שאכן התברר לאחר מכן. אלא שבית המשפט העליון לא הסתפק בכך, ובשנות השישים עשה צעד נוסף לקראת דחיקת המשפט העברי מהתחום הזה. בפרשת בריקר¹⁸⁶ החל בית המשפט העליון לפתח את דוקטרינת הלכת השיתוף, ובה קבע השופט אגרנט כי חוק שיווי זכויות האישה ניתק את הקשר בין הנושא של יחסי ממון בין בני הזוג לבין המשפט העברי. לא כל השופטים הסכימו עימו, בייחוד לא השופטים הדתיים קיסטר ואלון, אבל עמדת בית המשפט העליון התמידה ללכת בתוואי שקבע השופט אגרנט. חשוב לציין כי השופטים אלון וקיסטר תמכו בכל לב בדוקטרינה של חזקת השיתוף וראו אותה כנובעת מעקרונות המשפט העברי, אם כי הם עיצבו אותה לפי מגמה מצמצמת שהחילה את חזקת השיתוף בעיקר על נכסים משפחתיים שנרכשו במהלך הנישואין.¹⁸⁷

בניגוד לעמדת השופטים הדתיים, אלון וקיסטר, בתי הדין הרבניים דחו מכול וכול את חזקת השיתוף והמשיכו לדבוק בדוקטרינה של הפרדה רכושית.¹⁸⁸ דוקטרינה זו הלמה את ההוויה חברתית-כלכלית בעולם הטרומ-מודרני, בייחוד אם נוספו בלמים להגנת האישה בצורת התאמה מתמדת של סכום הכתובה, ובייחוד מתן ערך גבוה לרכיב הנדוניה הקצובה של מאה זקוקין כסף צרוף בכתובה האשכנזית. אולם במציאות הישראלית שלאחר הקמת המדינה חדלה הרה"ר מניסיונות חקיקה,¹⁸⁹ ובכלל זה עדכון הכתובה, כך שהיא נותרה בערכה ההיסטורי כשהאינפלציה המתמדת שוחקת אותה, ולעיתים עד דק. מאחר שלא התקבלה הגישה שערכם של הזקוקין כסף צרוף הוא כ-57 ק"ג כסף,¹⁹⁰ וגם מכשיר הפיצויים שהחל להתפתח בתקופת המנדט לא התחזק בהתאם, הרי שאישה עלולה הייתה לצאת ממערכת הנישואין ללא שום רכוש ואמצעי כלכלי.

הפער בין בית המשפט האזרחי, שהלך והעצים את חזקת השיתוף, לבין עמדת בית הדין הרבני שדחה אותה, הלך וגדל, עד אשר באה פרשת בבלי וכפתה על בד"ר את הדוקטרינה הזו ביחד עם כל המשפט האזרחי בענייני הרכוש.¹⁹¹ פסק הדין בבלי חולל עימות חריף בין

185 ראו משנה, כתובות ט, א; רמב"ם, אישות כג, א-ז.

186 ע"א 253/65 בריקר נ' בריקר, פ"ד (1) 589, בעמ' 596 (להלן: פרשת בריקר).

187 פסק הדין של השופט אלון בע"א 2/77 אזוגי נ' אזוגי, פ"ד לג(3) 1, 15-17 (1979); קדם לו השופט קיסטר בפרשת בריקר, שם, בעמ' 608. ראו גם סיכום עמדת השופטים קיסטר ואלון בפסק דינו של השופט ברק בפרשת בבלי, לעיל ה"ש 72, בעמ' 231.

188 ראו מאמרו של דיין בית הדין הרבני הגדול אברהם שרמן "הלכת השיתוף – איננה מעוגנת בדיני ישראל" תחומין יט, 205-216 (תשנ"ט). עמדת בתי הדין הרבניים באה לידי ביטוי בפסק דין בבלי, לעיל ה"ש 72, עמ' 228. שם התערב בג"ץ וכפה על בית הדין הרבני את חזקת השיתוף.

189 הניסיון האחרון היה תקנות חרם ירושלים תש"י-1950, שהצלחתם הייתה מוגבלת. ראו בן ציון אליאש "החקיקה הרבנית בפסיקה הרבנית – התעלמות ושבירה" דיני ישראל י-יא קעז (תשמ"א-תשמ"ג).

190 ראו הכתוב לעיל בה"ש 91.

191 ראו פסק דין בבלי, לעיל ה"ש 72; וכן ראו דיון לעיל בכתוב ליד ה"ש 71-76.

מערכת המשפט האזרחית לבין המערכת הדתית לאור עמדת דייני בד"ר כי אינם כפופים לפסיקה המהותית של בית המשפט העליון, והדיו נשמעו עוד שנים רבות לאחר מכן. ניסיונות של הדיין דיכובסקי בתחילת הדרך לאמץ בגלוי את הדוקטרינה בבד"ר לא זכו לתמיכה מעמיתו; אלה המשיכו בסירובם הבסיסי לאמץ את חזקת השיתוף, אם כי במשך השנים, ובעיקר בשנים האחרונות, בתי הדין הולכים ומאמצים את דוקטרינת השיתוף, לעיתים באופן מלא ולעיתים בהסתייגויות שונות.¹⁹² הענקת מחצית הרכוש המשפחתי לאישה, אף אם הוא היה רשום ושייך לאיש, מובילה לכך שגם מנקודת מבטו של בית הדין נחלשת הרלוונטיות הכלכלית של הכתובה, וכמובן – הצורך הרחוק מן העבר בעדכונה (צורך שלא הביא לתוצאות המיוחלות מאז תש"ד, כאמור) הולך ודועך.¹⁹³

כעשור לאחר הופעתה של חזקת השיתוף נחקק חוק יחסי ממון בין בני זוג¹⁹⁴ שהציע הסדר חלופי לחזקת השיתוף, ועיקרו איזון משאבים לעת פירוק קשר הנישואין (או משבר בלתי הפיך בנישואין), ושמירה על עקרון ההפרדה הרכושית בין בני הזוג במהלך הנישואין.¹⁹⁵ הסדר זה התקבל בבד"ר בפחות עוינות וללא הסתייגויות חריפות בהשוואה להסדר הקודם של חזקת השיתוף, בין היתר בשל מקורו בחקיקה של הכנסת, היותו מבוסס על חוזה מכללא בין הצדדים ובשל טיבו של ההסדר שלא ערער את המערכת הכלכלית במהלך הנישואין. אומנם חוק זה לא הותיר ספק כי למוסד של נכסי מלוג אין עוד מקום במשפט הישראלי, אך מאידך גיסא לא עסק בזכות האישה למזונותיה ובזכות הבעל למעשה ידיה, וממילא לא שינה היבטים אלו.¹⁹⁶ חשוב מכך, החוק שימר את מוסד הכתובה והכיר בזכויותיה של האישה על פיה, כך שמוסד הכתובה עודנו חלק חשוב בזירה המשפטית בדיני המשפחה, אם כי לא באופן מוחלט.

פעמים רבות אומנם נרשמים בכתובות סכומים מופלגים כביטוי להערכה שהחתן רוכש לבת זוגו החדשה או כמספר טיפולוגי לסימן ולמזל, וכך הכתובה נדחקת מן הזירה המשפטית אל הזירה הריטואלית, אולם הלכה למעשה בעיני בד"ר יש לסכומים הרשומים בכתובה תוקף משפטי מחייב (אם כי במקרים שבהם הסכום סמלי ומוגזם ייטו בתי הדין, בדרך כלל, שלא לחייב את מלוא הסכום). אך לא תמיד: פרקטיקה נפוצה בבתי הדין היא כי במקרים שבהם נפסקים לאישה מכוח חזקת השיתוף או חוק יחסי ממון כספים או רכוש שהיא אינה זכאית להם לפי ההלכה, אזי יופחתו הכספים הללו מהכתובה, על מנת שלא לחייב את הבעל בשני ערוצים סותרים.¹⁹⁷ בתי הדין מכנים זאת "אין כפל מבצעים", וכוונתם היא כי אם האישה

192 ראו Westreich, לעיל ה"ש 76; ראו גם רון ש' קליינמן ואבישלומו וסטרייך "דין או צדק? התוקף ההלכתי של דין אזרחי המנוגד לשיקולי צדק" דיני ישראל לד' 391, 420-426 (תשפ"א).

193 הדברים משתקפים בעלייתו של פרקטיקת "אין כפל מבצעים" בבתי הדין הרבניים שלפיה אם האישה זוכה מכוח החוק בכספים שלא הייתה זכאית להם לפי ההלכה, סכומים אלו מקוזזים מהכתובה (כך שבפועל האישה מקבלת סכום נמוך מהרשום בכתובתה, אם בכלל). ראו על כך אבישלומו וסטרייך "שלושה צמתים ביחסי בית הדין הרבני ובית המשפט האזרחי: מזונות ילדים, שיתוף רכושי והחוק להסדר התדיינות בסכסוכי משפחה" משפטים נב (טרם פורסם).

194 חוק יחסי ממון בין בני זוג, לעיל ה"ש 73.

195 שם, סעיף 4 לחוק.

196 ראו אריאל רוזן-צבי יחסי ממון בין בני הזוג 151 (1982).

197 וסטרייך, לעיל ה"ש 193; Westreich, לעיל ה"ש 76, בעמ' 489-493.

מקבלת כספים המגיעים לה לפי הדין האזרחי בלבד אין היא יכולה לגבות כספים אחרים, המגיעים לה לפי הדין הדתי בלבד, בלי לקזז את אלו באלו.¹⁹⁸ אולם במקרים רבים אחרים שבהם הסדר איזון משאבים מותיר את האישה ללא סעד ראוי לשמו, בתי הדין מחייבים את הבעל גם בסכום הנקוב בכתובה, כולו או חלקו. זאת ועוד, הכתובה משמשת לעיתים כאמצעי להטלת סנקציה כלכלית על הצד האשם בגירושין, קרי: חיוב הבעל בכתובה אם הגירושין באשמתו ושלילת זכותה של האישה אם הגירושין באשמתה. במקרים לא מועטים, בפרט כשמדובר באשם מיני של הבעל, ישנם הרכבים המחייבים את סכום הכתובה גם במקביל לחיוב מכוח הדין האזרחי.¹⁹⁹ כללם של דברים, הכתובה עורנה שחקן במערכת היחסים הכלכליים בין בני הזוג, גם אם חדלה להיות גורם מרכזי וחיוני להבטחת מצבה הכלכלי של האישה לאחר הגירושין, כפי שהיה בתקופה שבה נתקנה תקנת הרבנות הראשית שבה עסקנו למעלה. ממילא, קשה לראות במציאות שכזו את חירושה של התקנה הקובעת רף קוגנטי מחייב לסכום הכתובה.

להשלמת התמונה נעיר כי בד בבד עם פיתוח עצמאי של הענף של יחסי ממון נותר על כנו התחום של תמיכת בן זוג אחד במשנהו, ובראש ובראשונה חובת האיש לזון את אשתו במהלך הנישואין וחובתה המקבילה של האישה לתת לאיש את מעשי ידיה. נראה שבתחום זה זכתה האישה בהעדפה ברורה לפי המשפט העברי שהלמה את רוחו של חוק שוויון זכויות האישה שהגן על זכויות האישה אך לא השווה בין המגדרים. ראשית, רק האיש היה חייב במזונות האישה ולא להפך,²⁰⁰ ושנית, בכוחה של האישה לוותר על מזונותיה באופן חד-צדדי ולשמור בידה את מעשי ידיה. כתוצאה מכך נוצרה סתירה מהותית בין זכות הבעל לפירות נכסי מלוג לבין זכותו למעשי ידי האישה בהקשר של תביעת מזונות של האישה מבעלה, שהמשיכה להתבסס על המשפט העברי, ואף מידה רבה של חוסר צדק (שכן רווחיה של אישה בעלת נכסים לא קוזזו מחובת המזונות, על פי סעיף 2 לחוק שיווי זכויות האישה, בעוד שרווחיה מעבודה – פעמים רבות גם של נשים שכוחן הכלכלי נמוך – ניתנים היו לקיזוז בהתאם לדין האישי).²⁰¹ הפתרון נמצא באמצעות חקיקת ס' 2א לחוק לתיקון דיני המשפחה (מזונות) תשי"ט-1959, ופרשנות יצירתית של השופט אלון בפרשת לוי-חקק, ובה נקבע כי בכל מקרה ניתן להתחשב בהכנסות האישה בקביעת חובת מזונות הבעל.²⁰² מכל מקום, חובת מזונות האישה נותרה על כנה. בית המשפט יצר אומנם לאורך השנים ערוצים של מזונות אזרחיים, כאמור למעלה, אולם ברובם הגדול של המקרים נותר נושא תמיכת הבעל

198 ראו למשל תיק (אזורי חי') 918948/7 פלונית נ' פלוני (נבו 6.11.2016): "מוסכם על הצדדים, וכפי שהבהיר בית הדין, שאין לחייב את האיש בחיוב כתובה ובנוסף לכך להעביר זכויות שלו לאישה במסגרת איזון המשאבים", וכך עוד רבים.

199 וסטרייך, לעיל ה"ש 193, בסעיף ב2(ג).

200 בריונים בכנסת ניסו חברות שייצגו את ויצ"ו ותנועות אחרות להשוות בין המגדרים גם בחיוב למזונות כך שגם אישה תהיה חייבת במזונות האיש, אך ניסיונות אלה נדחו.

201 השופט ח' כהן ביקש לקבוע שאף חובת האישה לתת את מעשי ידיה לבעלה בוטלה למעשה מכוח ס' 2 של חוק שוויון זכויות האישה. אולם גישתו נדחתה למעשה על ידי בית המשפט העליון בפרשת יוסף, וזכות זו של האיש נותרה על כנה. ד"נ 23/69 יוסף נ' יוסף, פ"ד (כד) (1) 792 (1970) (להלן: פרשת יוסף).

202 ע"א 596/89 יצחק לוי חקק נ' הילדה לוי חקק פ"ד מה(4) 749 (1991) (להלן: פרשת לוי-חקק).

באשתו תחת שליטה של הדין הדתי גם בבית המשפט האזרחי. ההסדרים האלה נשתמרו באופן מפורש גם בחוק יחסי ממון בין בני הזוג שקבע כי הוראות החוק אינן באות לפגוע בהסדרים שלפי החוק לתיקון דיני המשפחה (מזונות).²⁰³ באופן דומה, חוק יחסי ממון לא ביטל את חובת האב לזון את ילדו בהתאם להוראות המשפט העברי, ובכך נעסוק כעת.

3. תקנת הרה"ר בעניין מזונות הילד

תקנת הרבנות הראשית בענייני מזונות נועדה לתמוך בילדים ובאימם, שבמציאות החברתית דאז מצוי היה שייקלעו למצוקה כלכלית בעקבות הגירושין של הוריהם. מתוך הנימוקים לתקנה עולה גם מציאות משפטית-חברתית שבה הדין הקיים מנוצל להפקת רווחים מנוגדים לתכליתו של הדין ולפגיעה משמעותית בצד השני, כאמור לעיל.²⁰⁴ במציאות זו, גברים ניצלו בצורה מניפולטיבית את העובדה שחובת מזונות הילדים הוגדרה כצדקה ולא נאכפה על ידי בתי המשפט המנדטוריים, וכך הפעילו לחץ כלכלי על נשותיהם להסכים לגירושין. מן הראוי לשים לב לקווי הדמיון ולהבדלים בין מציאות זו לסרבנות גט בימינו: לחץ כלכלי שתכליתו הגדלת ההישגים בתביעת הגירושין. אלא שבתקופת המנדט מדובר היה בבעלים המבקשים להתגרש ונשותיהם מסרבות, ועל כן הם מפעילים לחץ כלכלי (כולל לעיתים סירוב לשלם מזונות), בעוד שבמקרי סרבנות גט עכשוויים בן הזוג המסרב להתגרש הוא שמפעיל את הלחץ הכלכלי כדי שתביעותיו תיעננה.²⁰⁵ מבחינת המסגרת המשפטית ואופי היחסים הזוגיים, המציאות המשפטית האזרחית שהלחץ הכלכלי מופעל בתוכה השתנתה דרמטית: ממשטר שאיננו מאפשר גירושין בלא עילה למשטר שדוגל (לכל הפחות עקרונית) בגירושין ללא אשם.²⁰⁶ עם זאת, מבנה יחסי הכוח החברתיים נותר בבסיסו כשהיה: הצד החזק – לרוב גברים – מפעיל לחץ כלכלי על מנת שתביעותיו תיעננה. סוגיה זו משמעותית, שכן היא ממחישה עד כמה פערים מגדריים מוכנים במבנה החברתי. אומנם בחברה ובמשפט חלו שינויים מרחיקי לכת החותרים לשוויון מגדרי, כגון קריאה לזכות שווה לגירושין או שוויון ביחסים הכלכליים (כולל הטלת חובת מזונות ילדים על האם,

203 חוק יחסי ממון בין בני זוג, לעיל ה"ש 73, בס' 17.

204 ראו הכתוב לעיל בסמוך לה"ש 178.

205 סרבנות גט מודרנית איננה בהכרח מצידם של גברים, וישנם לא מעט מקרים של סרבנות גט מצידן של נשים. ראו הנהלת בתי הדין הרבניים, "נתונים על החלטות בתי הדין הרבניים בין השנים 2012-2016 בנושאי סרבנות גט" (14.2.2017), <https://tinyurl.com/y85dmpkr>. חשוב לציין, עם זאת, כי הנתונים שנויים במחלוקת, ראו רות הלפרין קרדי "סוד הנשים הנעלמות: על הפער בנתוני היקף בעיית מסורבות הגט בישראל" להיות אישה יהודיה 83 (תשס"ט); מנגד ראו דוד ברלינר ויואב מזא"ה "מסרבים, אבל הרבה פחות: סרבנות גט במאה ה-21" השילוח 20, 87 (תש"ף). קשה, מכל מקום, לחלוק על כך שלגברים כוח מיקוח רב יותר בסכסוכי גירושין, ולפיכך המצוקה הקשה יותר היא מקרי סרבנות גט של גברים.

206 כך בוודאי במשפט האזרחי. להרחבה בנושא ראו שחר ליפשיץ "ברצוני להתגרש ומייד! על ההסדרה האזרחית של הגירושים" עיוני משפט כח 671 (2005). למעשה, גם בבתי הדין הולכת ומחלחלת תפיסה זו. ראו אבישלומו וסטרייך הזכות לגירושין: גירושין ללא אשם במסורת היהודית 76-93 (תשע"ד); אבישלומו וסטרייך ועמיחי רדזינר "מהפכנות ושמרנות בפסיקת בית הדין הרבני: על אכיפת גירושין בטענת 'מאיס עלי' " עיוני משפט מב 639 (2020).

כפי שראינו לעיל), אך לצידם הפער ביחסי הכוח עומד בעינו.²⁰⁷ תופעה שכזו ראינו גם בהקשרים אחרים של דיני המשפחה ודיני הגירושין, ולדוגמה בעול הכלכלי הנכבד שהוטל על נשים בעקבות מהפכת הגירושין והמעבר לגירושין ללא אשם, אף על פי שעיקרה של זו הוא חתירה לשוויון מגדרי בזכויות בענייני גירושין.²⁰⁸

נקודה חשובה נוספת הנוגעת למקומו של המשפט בחברה, ואשר משתקפת בתקנת מזונות הילדים, היא המפגש בין הדין הדתי לדין האזרחי. הפלוטר המשפטי שמתקני התקנה עומדים עליו נובע ממפגש מרתק בין דין דתי ליישומו במערכת אזרחית. הדין הדתי כשלעצמו עשוי לתת מענה מספק לאתגר הקונקרטי: ההלכה היהודית כוללת בתוכה קטגוריות שמטילות מערך של חיובים מעבר לחובה ההלכתית הפוזיטיבית, כמו למשל חובה לפנים משורת הדין או "מי שפרע".²⁰⁹ חובת מזונות ילדים מדין צדקה עשויה אפוא בתוך מערכת שכזו לתת מענה מספק לצורך בהסדרת חובת מזונות הילדים. ברם התמונה משתנה במפגש בין הדין הדתי לבין הדין האזרחי. מפגש זה יוצר מצב שבו המערכת האזרחית נעשית פרשנית של הדין הדתי, אולם ממשיכה לפרשו לפי עולם מושגיה שלה, וכך נוצר קושי או נוצרת אנומליה. בהתאם לכך, סמכות האכיפה בענייני מזונות מסורה הייתה בידי בתי המשפט המנדטוריים, ואלו צריכים היו לדרון לפי הדין הדתי (כפי שנדרונו כל ענייני המעמד האישי). נוצר כאן מעין "שתל" תרבותי: הלכה דתית יהודית, שמתפרשת ומיושמת על ידי בתי משפט אזרחיים לא יהודיים. בהתאם לכך, בתי המשפט הכירו בחיוב במזונות ילדים מדין צדקה, אך פירשו זאת כחיוב שאיננו מאפשר כפיה (בניגוד למוכנה בהלכה), ומכאן הקושי שיצר את הצורך בתקנה. מתקני התקנה ביקשו אפוא להגדיר את חובת האב כחובה משפטית לכל דבר, וכך לאפשר לשתל התרבותי-משפטי להיקלט כראוי על ידי בתי המשפט האזרחיים. מתקני התקנה הצהירו אומנם על השינוי המהותי שהתקנה יוצרת, אך ההקשר מזמין גם פרשנויות אחרות שרואות בתקנה שינוי מושגי גרידא, מעין פלפול אנליטי שאפשר לדין הדתי להיות מיושם כראוי על ידי בתי המשפט האזרחיים. היבט זה, לצד שאלה עקרונית המלווה את ההלכה בעידן המודרני בדבר הסמכות לתקן תקנות, הולידו את המחלוקת הפנימית בתוך הדין הדתי, מה יסוד החיוב במזונות ילדים: חובה משפטית (מכוח התקנה) או מדין צדקה (גם אחרי התקנה), מחלוקת שנמשכת עד ימינו, כאמור לעיל.

גם בהיבט זה, קליטת הדין הדתי ופרשנותו על ידי המערכת האזרחית, מעניין להצביע על קווי הדמיון לימינו: תופעה דומה להפליא מאפיינת גם את המפגשים המאוחרים, בני זמננו, בין הדין הדתי למערכת האזרחית ובין הדין האזרחי למערכת הדתית, כשבמסגרתו הופכים תהליכים משפטיים-חברתיים לשחקנים פנימיים המשפיעים על ההלכה ומעצבים אותה.

207 CATHARINE A. MacKINNON, FEMINISM UNMODIFIED – DISCOURSES ON LIFE AND LAW ראו (1987); קתרין מקינן "שוני ושליטה על אפליה מינית" קתרין מקינן, פמיניזם משפטי בתיאוריה ובפרקטיקה 23 (דפנה ברק ארו עורכת 2005).

208 LENORE J. WEITZMAN, THE DIVORCE המחקר הקלאסי בעניין זה הוא מחקרה של ויצמן, ראו CHILDREN IN AMERICA (1987). על אף הביקורת שנמתחה על מחקר זה, התופעה ביסודה כנראה עדיין נכונה: ירידה במעמד הכלכלי של נשים בעקבות מהפכת הגירושין. להרחבה בנושא ראו ליפשיץ, לעיל ה"ש 206, בעמ' 712-714.

209 ראו משנה, בבא מציעא ד, ב ועוד.

כיצד? בבע"מ 919/15 הפך בית המשפט העליון לשחקן בשדה ההלכתי: הוא נעשה פרשן של הדין הדתי, ולאור פרשנותו קבע מדיניות חדשנית, שיש שהתנגדו לה ויש שאימצו אותה. פרשנות זו מאפשרת ליצור מהפך פנימי בדין הדתי, שבמסגרתו חובת מזונות הילדים (מעל גיל 6) תוטל במצבים מסוימים גם על האם. מעניין להצביע על כך שגם הפרשנות המנדטורית לדיני מזונות הילדים טרום תקנת הרבנות הראשית צמצמה את חובת האב (או ביטלה אותה), בדומה להכרעת בית המשפט העליון. ברם ההבדלים בין התפיסות שהניעו כל אחת ממציאיות משפטיות-חברתיות אלו בולטים לעין: במציאות החברתית דאז הדברים נעשו מתוך ניסיון לנצל את יחסי הכוחות הלא-שוויוניים, ובמהלך שנתפס אז כפגיעה בנשים. במציאות החברתית של ימינו הדברים נעשו מתוך תפיסות ליברליות, ובמטרה להעמיק את השוויון המהותי שבין בני הזוג.²¹⁰ עוד מעניין לציין שהפרשנות (שרבים רואים אותה כחדשנית) של ביהמ"ש העליון היום לתקנת הרבנות הראשית, שתכליתה כאמור העמקת השוויון המגדרי המהותי, מתבססת דווקא על עמדות שמרניות ביחס לתקנת הרבנות הראשית: אלו שביקשו לסייג את תקנת הרבנות הראשית, המהפכנית לשעתה, ולראות אותה כהמשך דין צדקה הקדום, הופכים כעת לבסיס לתפיסה המאפשרת החלה שוויונית של חובת המזונות על האישה ועל האישה גם יחד.

אפילוג

תקנות הרבנות הראשית מציבות בפנינו מקרה בוחן מרתק של מקומו של המשפט בחברה ושל האינטראקציה בין המשפט לחברה ובין מערכות נורמטיביות שונות. ההלכה במקרה זה מגיבה לאתגר כלכלי-חברתי-משפטי: פער כלכלי, הנוצר בגלל סיטואציה חברתית (קשיים תעסוקתיים של נשים גרושות ומצוקה כלכלית של משפחות יחידניות), ואשר מקבל את כוחו מטיבו של ההסדר המשפטי, שממזג בצורה מלאה או מלאכותית שתי מערכות נורמטיביות – הדין הדתי ומערכת המשפט המנדטורית. שתי התקנות שנדונו במאמר זה ביקשו לתת מענה לקושי, אם באמצעות הרחבת המסגרת הכלכלית של ההגנה על האישה (תוספת כתובה) ואם באמצעות העצמת החיוב המשפטי של האב לילדיו (מזונות ילדים). אלא שלא היה בכך כדי לתת מענה שלם, וכך בעוד שהתקנה האחת נעשתה כמעט בלתי מענה נוסף גם בשנים שלאחר מכן, לאחר הקמת מדינת ישראל. דרכו של המשפט הישראלי התפצלה ביחס לשתי התקנות, בהשפעת הפער ביחסו של המשפט הישראלי לשני התחומים שבהם עסקו התקנות: יחסי ממון ומזונות. וכך, בעוד שהתקנה האחת נעשתה כמעט בלתי רלוונטית למציאות העכשווית (תקנת הכתובה – שכן על אף העובדה שהכתובה רלוונטית ליחסי הממון בין בני הזוג, תקנה הנוגעת לסכומה איננה על הפרק), השנייה (תקנת המזונות) נותרה בתוקפה. אלא שגם תקנת המזונות לא שקטה על שמריה, ופרשנות מהפכנית שלה בבית המשפט העליון מן השנים האחרונות חידשה והתאימה אותה למציאות המשתנה – והפעם: באמצעות צמצום חובתו העודפת של האב ויצירת מערכת שוויונית יותר.

210 ראו בע"מ 919, לעיל ה"ש 65. ניתן כמובן לערער על כך ולהדגיש את החשש שבסופו של דבר גם שינוי זה ינוצל לביסוס פערים מגדריים, שכן מבני הכוח וההיררכיה החברתית נותרו ללא שינוי; ראו הכתוב לעיל בה"ש 209. גם בתי הדין שהסתייגו מהכרעת ביהמ"ש העליון הדגישו היבט זה; ראו למשל תיק (אזורי ב"ש) 147728/15 פלוני נ' פלונית (נבו) 11.12.2018.

בתוך כך, מעניינת ההצבעה על נקודות הדמיון והשוני בין המציאות שעימה התמודדה הרבנות הראשית בתקופת המנדט לבין הדיון בן זמננו בנוגע לתקנה זו: מציאות חברתית-משפטית שונה, ובמידה רבה הפוכה, ואף על פי כן – כזו המתאפיינת בתהליכים דומים. גם בדיון בן זמננו עולה החשש מפני ניצול עמדות כוח כלכליות-חברתיות-משפטיות, וגם בדיון בן זמננו מתגלה "שחקן חיזוק" חדש, חיצוני, המשפיע על עיצובה של המערכת ההלכתית: בית המשפט האזרחי.

